

Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa (GEKE)
Community of Protestant Churches in Europe (CPCE)
Communion d'Eglises Protestantes en Europe (CEPE)

Evangeelsed käsitused religioonide paljususest Euroopas

Evangeelsete Kirikute Osaduse Euroopas uurimus

Lõppversioon 2018

Heaks kiidetud 8. täiskogul 2018

Sisukord

Saateks eestikeelsele väljaandele	3
Eessõna	4
1. Sissejuhatus	7
2. Euroopa religioonid	9
2.1 Euroopa määratlus	9
2.2 Religiooni staatus ja koht Euroopa ühiskondades	11
2.3 Euroopa usuline mitmekesisus	13
2.4 Toimetulek usulise mitmekesisusega	14
3. Ülevaade kirikute dokumentidest	16
3.1 Oikumeenilised suunised	16
3.2 Evangeelsete kirikute põhidokumendid	17
3.2.1. Ristiusu ja teiste religioonide vahetulek käsitlevad dokumendid	17
3.2.2. Dialoogi- ja misjonidokumendid	21
3.2.3. Konkreetseid teemasid käsitlevad dokumendid	22
3.2.4. Suhteid islamiga käsitlevad dokumendid	23
4. Piibli ja evangeelse teoloogia hoiak religioonide paljususe suhtes	28
4.1 Radikaalne arm	28
4.1.1. Jumala loova tegevuse radikaalne arm	29
4.1.2. Jumala lunastava tegevuse radikaalne arm	30
4.1.3. Jumala inspireeriva tegevuse radikaalne arm	31
4.2 Kristliku usu tõde	32
4.2.1. Jumala radikaalse armu tões elamine	32
4.2.2. Tõde kui eksistentsiaalne kategooria	33
4.2.3. Tões elamine jätab ruumi kohtumisteks	33
4.3 Lähem pilguheit religioonide paljusust käsitlevatele piiblitekstidele	34
4.3.1. Vana Testament	35
4.3.2. Uus Testament	36
5. Paljuusulises ühiskonnas üheskoos elamine	39
5.1 Dialoogikultuuri arendamine üheskoos elades	39
5.2 Religioonide suhted ja dialoogid – probleemid ja võimalused	41
5.3 Koostöö praktilistes kokkupuutevaldkondades	42
Lisa 1. EKOE liikmeskirikute esitatud dokumentide loetelu	45
Lisa 2. Uurimusprotsessis osalejad	56
Eestikeelse esmailmumise andmed ja EKOE lühituvustus	57

Saateks eestikeelsele väljaandele

Evangeelsete Kirikute Osaduse Euroopas (EKOE) 8. täiskogu kogunes 13.–18. septembril Baseli toomkirikus. Eestist osales Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku delegaadina peapiiskop Urmas Viilma. EKOE nõukogu liikmena osales täiskogul ka allakirjutanu. Täiskogul arutati kirikuosaduses 7. täiskogust (Firenze, 2012) saadik toimunud töö üle, võeti vastu sellega seotud otsuseid ning lepiti kokku kirikuosaduse tegevuste raskuspunktid järgmiseks täiskogude vaheliseks perioodiks.

Alljärgneva uurimusega „Evangeelsed käsitused religioonide paljususest Euroopas“ jätkub kirikuosaduses toimunud viimaste aastate ühistöö tulemuste avaldamine eesti keeles. Teksti sisulist ajendit, konteksti ja koostamise protsessi avab uurimuse originaalväljaande koostajate, EKOE peasekretär õp dr Mario Fischeri ning õpetuskõneluste ja uurimisprojektide sekretär õp prof dr Martin Friedrichi eessõna, mis on lisatud ka dokumendi eestikeelsele tõlkele.

8. täiskogult on juba ilmunud avaldus „Üheskoos Euroopa poolt. 100 aastat I maailmasõja lõpust: meenutamine tuleviku pärast“ (Eesti Kirik 45, 07.11.2018, lk 9; Kirik & Teoloogia nr 361/8.11.2018). Lisaks õpetuskõnelustele kirikuosaduse üle („Kirchengemeinschaft – Church Communion – Communion Ecclésiale“) toimusid eelnenud aastal uurimisprotsessid religioonide paljususe, teoloogilise täienduskoolituse, diasporaateoloogia, tulevikule suunatud hariduse ning migratsiooni teemal. EKOE ja Vatikani ühiskomisjon töötas teemal kirik ja kirikuosadus ning nende põhjalik lõppraport moodustas tausta ametliku dialoogi käivitamisele Rooma-Katoliku Kiriku ja EKOE vahel. Täiskogu heakskiidul allkirjastasid EKOE president ja kardinal Kurt Koch Vatikanist täiskogu lõpujumalateenistuse raames sellekohase kokkuleppe. Täiskogu tänas ka EKOE nõukogu reproduktiivmeditsiini eetika suuniste „Enne kui ma sind emaihus valmistasin ...“ (2017) koostajaid ning soovitas liikmeskirikutel selle üle diskuteerida ja seda edasises töös kasutada. Tekst ilmus hiljuti eesti keeles.

„Evangeelsed käsitused religioonide paljususest Euroopas“ on tõlkinud ingliskeelsest originaalist Alar Helstein väljaandest Protestant Perspectives on Religious Plurality in Europe. A Study of the Community of Protestant Churches in Europe / Protestantische Perspektiven zur religiösen Pluralität in Europa. Eine Studie der Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europe, koost. Mario Fischer, Martin Friedrich, Wien: Evangelischer Presseverband, 2019. Teksti on toimetanud teoloogiliselt Thomas-Andreas Pöder ja keeleliselt Urmas Nõmmik. Tõlge ilmub EKOE nõukogu loal ja koostöös EELK rahvusvaheliste ja oikumeeniliste suhete komisjoniga.

Thomas-Andreas Pöder
EKOE nõukogu liige 2008–2018

Eessõna

Kui eri usku inimesed kokku saavad, tekitab see alati küsimusi nende enda usuveendumuste kohta. Eelduslik ettekujutus teisest põrkub tegeliku elu kogemusega, mis paratamatult muudab ajus varem juurdunud pilti. Suurenenud liikuvuse ja rände tõttu on eri religioone esindavate inimeste kokkupuuted muutunud Euroopas igapäevaseks. Ent selle juures kiputakse sageli vältima sisulist süvenemist oma ja võõra religiooni vahekorra küsimustesse, sest puudub piisav usuline kirjaoskus ja selge arusaam, kuidas üldse religioonide paljususse suhtuda.

Ka Evangeelsete Kirikute Osadus Euroopas (EKOE) ei käsitlenud oma esimese 40 tegevusaasta jooksul teiste religioonidega läbikäimise teemat. Kuigi 2001. aastal avaldati oluline uurimus kristluse ja judaismi suhete kohta¹, kuulub nendevaheline side ikkagi hoopis teisele tasandile kui suhted ülejäänud religioonidega. Dokumendis „Evangeelselt evangeliseerimine“² (2006) vaadeldi küll misjoni teemat, kuid keskenduti pigem igasuguse religioosse kuuluvusega inimestele kui teiste religioonide järgijatele.

Osaliselt oli taoline sõnaahtus tingitud sellekohaste luterlike ja reformeeritud seisukohtade kokkulangevusest, sest EKOE esimeste aastakümnete õpetuskõnelustel keskenduti eelkõige küsimustele, milles oldi eri meelt. Ent see on seletatav ka asjaoluga, et enamik evangeelseid kirikuid hakkas religioonide paljususele Euroopa riikides tähelepanu pöörama alles 1990. aastatel. Kui roomakatoliku kirik avaldas sel teemal deklaratsiooni *Nostra aetate* juba Vatikani II kirikukogul, siis evangeelsetel kirikutel kulus oma hoiaku kujundamiseks veel hulk aega.

Nüüdseks tegutsevad aga juba kõik Euroopa kirikud paljuusulises ühiskonnas – seda olukorda on põhjalikumalt vaadeldud 2. peatükis. Evangeelsed kristlased puutuvad teiseusuliste inimestega kokku nii tööl kui ka kogukonnas ning sageli on sellest sündinud uskude piire ületavaid sõprusuhteid ja isegi abielusid. Ühiskonnas aktuaalsete teemade puhul ei ole poliitikud ja üldsus tavaliselt huvitatud ristiusu (või veel vähem mõne konfessiooni) seisukohtadest, vaid parimal juhul üksnes sellest, mida religioonid tervikuna asjast arvavad. Samas vaimus korraldatakse ka Euroopa Liidu tasemel usukogukondadega kõnelusi, milles kirikud võivad osaleda. See on sündinud eri religioone koos töötama ja pidama dialoogi, mis hõlmab kirikuelu kõiki tasandeid.

Peaaegu kõik EKOE kirikud on asunud kõnealuse valdkonnaga tegelema. Aga sellest tekib mõneti provotseeriv küsimus, mis esitati juba siis, kui see teema esimest korda päevakorra kerkis: kas nad üldse teavad, millistelt alustelt lähtuda? Kas nad saavad järgida mingit ühist joont, mis põhineks evangeelse kristluse alusveendumustel? Viimastel aastatel on paljud kirikud – aga kaugeltki mitte kõik – religioonide paljususe teemadesse põhjalikumalt süvenenud ja on avaldanud vastavaid dokumente (esmane ülevaade nende kohta on esitatud 3. peatükis). Ka akadeemilises maailmas on viimasel ajal püütud nn religioonide teoloogia teemale mitmel moel läheneda, kuid esialgu veel üsna hajusalt.

¹ *Church and Israel. A Contribution from the Reformation Churches in Europe to the Relationship between Christians and Jews*, ed. Helmut Schwier (Executive Committee of the Leuenberg Church Fellowship: Frankfurt am Main, 2001).

² *Evangelising: Protestant perspectives for the churches in Europe*. Vastu võetud EKOE 6. täiskogul Budapestis 2006. aasta septembris. EKOE nõukogu ülesandel koostanud Michael Bünker ja Martin Friedrich (Viin, 2007).

Neid asjaolusid arvestades algatas EKOE 2012. aasta Firenze täiskogu uurimisprotsessi teemal „religioonide paljusus“. 2013. aasta alguses kutsus EKOE nõukogu sel eesmärgil kokku väikese töörühma, mis tegi teksti algversiooni koostades nõukoguga pidevalt koostööd. Aastal 2015 saadeti see dokument liikmeskirikutele tutvumiseks koos kutsega osaleda septembris Hessen-Nassau Evangeelse Kiriku konverentsikeskuses Arnoldshainis peetaval konsultatsioonil. Sellel kohtumisel arutati tekst põhjalikult läbi. Seejärel viis töörühm tehtud ettepanekud dokumenti sisse ning 2016. aasta suvel saadeti see uuesti liikmeskirikutele, et küsida tagasisidet. Pärast kirikute vastuste läbivaatamist valmis lõplik versioon 2017. aasta sügiseks.

Tänu sellele õpetuslike kõneluste ja uurimise protsessile oli tekst kirikutes tuntud ning kajastas nende seisukohti juba enne, kui see esitati täiskogule lõplikuks kinnitamiseks. Ent nõukogu ja töörühma jaoks oli tähtis, et sellest dokumendist ei saaks kõigest madalaim ühisnimetaja, vaid see pakuks sisukat arutelumaterjali. Eesmärk oli ergutada lugupidavat ja eelarvamusteta dialoogi eri religioonide esindajatega ning leevendada ka evangeelsete kirikute poolel esinevaid hirne ja kahtlusi. Seetõttu vaadeldakse dokumendi punktides 4.2 ja 4.3 kristlikku tõekäsitust (usutõde ei ole üldine filosoofiline tõde, vaid on alati eksistentsiaalne) ja antakse ülevaade nendest Piibli kirjakohtadest, mille alusel välissuhetest tagasitõmbumist sageli õigustatakse. Ent kogu käsitluse tuum on esitatud punktis 4.1. Lähtekohaks võetakse reformatsiooni aluseks olnud *sola gratia* (ainult armu läbi) põhimõtte ning sellest järelduv arusaam Jumala tervendavast ja tingimusteta kiindumusest kõigisse inimestesse (selle kohta kasutatakse väljendit „radikaalne arm“) ning väidetakse, et armu avaldumisvorme on võimalik näha ka teistes religioonides. Lõpetuseks tuuakse 5. peatükis välja sellest eeldusest tulenevad järeldused ja kirjeldatakse, kuidas kirikute erinevates tegevusvaldkondades dialoogikultuuri arendada.

EKOE avaldab selle uurimisdokumendi juhendmaterjalina, mis peaks soodustama liikmeskirikutes mõttevahetust religioonide paljususe teemal. Dokumendi tugevuseks on asjaolu, et selles on ületatud usulis-teoloogilised inklusivismi, eksklusivismi ja pluralismi mudelid ja nende asemel esitatakse argumendid, mis põhinevad evangeelse teoloogia enesemõistmisel ja selle aluseks oleval evangeeliumitõlgendusel, millest ei saa loobuda ja mida tuleb rõhutada ka religioonidevahelises dialoogis. Autorid on teadlikud, et tekst ei anna põhjalikku ülevaadet kõikidest sotsioloogilistest ja religiooniteaduslikest eeldustest ning ei käsitle ka kõiki teoloogilisi küsimusi piisava põhjalikkusega. Samuti osutus keeruliseks anda ammendavaid vastuseid liikmeskirikute tagasisides sisaldunud kriitikale. Seetõttu on kõnealuse protsessi osalistele selge, et tööd kristlaste ja teist usku inimeste suhete selgitamiseks on vaja jätkata. Lisaks üldisele teoloogilisele eeltööle tuleb jätkata arutelu ka selle üle, kuidas määratleda ristiusu vahekorda konkreetsete religioonide ja eriti islamiga. Käesolev dokument võib osutada kasulikuks ergutuseks eriti just neile kirikutele, kus selle teemaga tegelemist alles alustatakse.

Selles vaimus tervitas Baselis toimunud EKOE 8. täiskogu uurimisprotsessi tulemust ja võttis vastu järgmise resolutsiooni.³

1. Täiskogu tänab 2015. aasta konsultatsioonist osavõtnuid ja toimetusrühma liikmeid religioonide paljusust käsitleva uurimisdokumendi koostamise eest.

³ 8. täiskogu lõpparuanne, punkt 2.2.

2. Täiskogu tervitab liikmeskirikutes uurimisdokumendi üle toimunud arutelu ja avaldab tänu selle kohta esitatud vastuste eest, mida on lõppversioonis arvesse võetud.

3. Täiskogu leiab, et dokument aitab kujundada ühist arusaama Euroopa evangeelsetes kirikutes teiste religioonidega suhtlemise alal tehtava töö aluspõhimõtete kohta. Täiskogu võtab dokumendi vastu ja soovib liikmeskirikutel sellega tutvuda.

Et kirikud saaksid dokumenti sellesse teemasse süvenemiseks kasutada, avaldati see paralleelselt nii inglise keeles kui ka saksakeelses tõlkes. Täiskogule esitatud ja EKOE veebisaidil avaldatud käsikirjaga võrreldes on tehtud väikesi parandusi teatud lausete sõnastuses ja parandatud mõned tõlkevead. Täname saksakeelse tõlke eest Baseli ülikooli teadurit dr Matthias Gockelit.

Koostajad loodavad, et käesolevad evangeelsed käsitused religioonide paljususest Euroopas ergutavad teoloogilist mõttevahetust ja annavad häid tulemusi kokkupuudetes teiste uskude esindajatega.

Viin, märts 2019

Mario Fischer
Martin Friedrich

1. Sissejuhatus

Viimastel aastakümnetel on eri usku inimeste omavaheline suhtlus muutunud Euroopas igapäevaseks nähtuseks. Kirikute jaoks kaasneb sellega küsimus, kuidas religioonidevahelisi suhteid konstruktiivselt kujundada ja teoloogiliselt tõlgendada. Paljudes Euroopa riikides tekkinud muslimi kogukonna tõttu on selles kontekstis eriti oluline määratleda suhet islamiga. Ent ka idamaade religioonid pälvivad paljude inimeste tähelepanu. Pärast Vatikani II kirikukogu on roomakatoliku kirik andnud nendel teemadel välja rea dokumente⁴, samas kui paljud Euroopa reformatsioonikirikud alles tegelevad oma seisukoha kujundamisega. Sellel on nii praktilisi kui ka teoloogilisi põhjusi.

Ajaloolis-praktilised põhjused on seotud asjaoluga, et evangeelne kristlus on sajandite vältel koondunud peamiselt Kesk- ja Põhja-Euroopa riikidesse ja Ameerika Ühendriikidesse, kus valmidus teiste religioonidega suhtlemiseks oli väike. Viimastel aastakümnetel on see olukord märgatavalt muutunud. Ristiuse raskuskese nihkub järjest enam põhjast lõunasse – Saharatagusesse Aafrikasse, Ladina-Ameerikasse ja Kagu-Aasiasse, kus kokkupuuted teiste religioonidega on väga tihedad. Samal ajal muutub ka Euroopa religiooselt järjest mitmekesisemaks.

Teoloogilised põhjused on muu hulgas seotud reformatsioonikirikute õpetusliku rõhuasetusega Kristusele (*solus Christus*) ja Piiblile (*sola Scriptura*). Evangeelne teoloogia rõhutab Kristuse ilmutuse erakordsust ning asjaolu, et Püha Vaimu töö on rangelt seotud Sõna kuulutamisega. Luterlikus teoloogias esiplaanil olev seaduse ja evangeeliumi eristus on mõnikord viinud selleni, et judaismi ja islamit on nimetatud legalistlikeks religioonideks. Reformeeritud teoloogia oluline õpetus jumalikust äravalimisest Kristuses võib viia (ekskliku) arusaamani, et valituks saab pidada üksnes tõeliselt usklikke kristlasi.

Alates 1960. aastatest on evangeelsete kirikute religioonidevaheliste suhete valdkonnas toimunud märkimisväärsed muutused. Põhiline märksõna, millega kirjeldatakse suhteid teiste religioonidega, on nüüd dialoog (mitte enam apologetika või misjon). See paradigmavahetus on tekitanud mitmeid praktilisi ja teoloogilisi küsimusi, millele kirikud, kirikute osadused ja Kirikute Maailmanõukogu on püüdnud erinevates avaldustes vastata. Ent sellised teoloogilised avaldused religioonidevahelise dialoogi põhimõteteliste küsimuste kohta on põhjustanud kirikutes sageli kirglikke väitlusi. Nendest väitlustest ilmneb vajadus täiendavate selgituste järele.

Konkreetsete kirikute reaktsioonid eespool kirjeldatud muutustele on olnud väga erinevad. Mõned on sedavõrd hõivatud praktiliste probleemide lahendamise või oma struktuuri reformimisega, et „välissuhete“ vallas tehtav praktiline ja teoloogiline töö jääb suhteliselt tahaplaanile. Samas hõlmab kiriku kutsumus selgelt ka „väljapoole“ suunatud tegevust. Teiste usuosadustega toimuva läbikäimise mõtestamine ja kujundamine on üks osa kiriku tunnistusest selles maailmas.

⁴ Francesco Gioia (ed.), *Interreligious Dialogue: The Official Teaching of the Catholic Church from the Second Vatican Council to John Paul II, 1963–2005*, Boston: Pauline Books & Media, 2006; CIBEDO e.V. (ed.), *Dokumente der katholischen Kirche zum Dialog mit dem Islam*, compiled by Timo Güzelmansur, Regensburg: Pustet, 2009.

Evangeelsete Kirikute Osadus Euroopas (EKOE) ei ole religioonide dialoogi ja sellega seotud teoloogia kohta veel seisukohta kujundanud. Praeguse seisuga on olulisi avaldusi tehtud ainult judaismi kohta.⁵ Kuna ristikiriku ja Iisraeli vahel on eriline suhe, ei saa neid avaldusi üksüheselt muudele usuosadustele üle kanda. Eelkõige vajab selgitamist kiriku suhe islamiga ning see puudutab väga ulatuslikku teoloogiliste küsimuste ringi. Suhteid konkreetsete religioonidega tuleb käsitada üldisemas teoloogilises raamistikus. Dokumendis „Evangeelselt evangeliseerimine“⁶ on EKOE juba käsitlenud „misjoni“ küsimust.

EKOE 2012. aasta Firenze täiskogul otsustati käivitada uurimisprotsess religioonide paljususe teemal.⁷ Järgnev töö on selle protsessi esimene tulemus. See on eskiisdokument, mille eesmärk on ergutada edasist arutelu. Selles ei käsitleta suhteid konkreetsete religioonidega (nt islam), vaid vaadeldakse religioonide paljususe küsimust üldiselt. Tekstis puudutatakse nii piibellikke kui ka ajaloolisi aspekte ning süstemaatilise teoloogia vaatepunkte. Lõpetuseks arutletakse selle üle, milline võiks olla kirikute panus sellesse, et kujundada meie ühiselu paljuusulises ühiskonnas.

Sõnaga „paljusus“ kirjeldatakse olukorda, kus samas ruumis tegutseb rohkem kui üks teatud kategooriasse (antud juhul religioon) kuuluv üksus. Paljususe sünonüümina kasutatakse sageli ka sõna „mitmekesisus“, mis osutab samas kohas tegutsevate üksuste võimalikele erinevustele. Tänapäeval eristatakse tihti ka mõisteid „paljusus“, mis osutab faktiliselt sellele, et samas valdkonnas tegutseb mitu eri osapoolt, ja „pluralism“, millel on juba ideoloogiline mõõde. Mõistega pluralism kaasneb teatud ettekujutus, millisel moel taolise mitmekesisuse olukorras käituda, st eeldatakse arutlust ja normatiivset hinnangut selle kohta, kuidas need osapooled peaksid üksteisega läbi saama. Praegusajal kasutatakse mõistet „pluralism“ tähenduses, mis eeldab paljususe aktsepteerimist ning selle eri osapoolte vastastikust lugupidamist.

Religioonide paljususe puhul saab normatiivseid käsitusi tuletada kahest olulisest vaatenurgast: õiguslik ja teoloogiline. Õiguslikust vaatenurgast tähendab religioonide paljususe aktsepteerimine seda, et eri religioosid üksused tunnistatakse seaduslikuks ja neile garanteeritakse võrdne kohtlemine. Teoloogilisest vaatenurgast on arutlused religioonide paljususe üle käivitanud elavaid väitlusi selle üle, mida religioonide paljususe tunnustamine ja aktsepteerimine praktikas tähendab. Aktsepteerida on võimalik erineval määral ja moel ning vastavalt sellele kujunevad ka erinevad pluralismikäsitused. Käesolevas töös esitatakse „evangeelsed käsitused religioonide paljususest Euroopas“. Kõigepealt kirjeldatakse tegelikkuses esinevat mitmekesisust ning seejärel esitatakse evangeelse teoloogia arusaamad, mis aitavad religioonide paljusust paremini mõtestada. See peaks edendama religioonide paljususe teemal toimuvat sisulist arutelu.

Käsitlus algab Euroopa religioonide kirjeldusega, milles vaadeldakse ka mõistete „religioon“ ja „Euroopa“ määratlust. Seejärel esitatakse ülevaade Euroopa erinevate evangeelsete kirikute teemakohastest dokumentidest. Ülevaatest ilmneb, kui aktuaalne see küsimus on ja kui palju tööd on juba tehtud. Sellele järgnevas osas pannakse paika teoloogilised alused, keskendudes Jeesuses

⁵ Vt eriti: Leuenberg Documents Vol. 6: *Church and Israel. A Contribution from the Reformation Churches in Europe to the Relationship between Christians and Jews*, Mandated by the Executive Committee of the Leuenberg Church Fellowship edited by Helmut Schwier, Frankfurt/M.: Lembeck, 2001.

⁶ *Evangelizing: Protestant perspectives for the Churches in Europe*. Vastu võetud EKOE täiskogul Budapestist 2006. aasta septembris. EKOE nõukogu ülesandel koostanud Michael Bünker ja Martin Friedrich.

⁷ Seitsmenda täiskogu lõpparuanne, punkt 3.2 (Michael Bünker/ Bernd Jaeger (eds.), *Free for the Future. Protestant Churches in Europe*, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2013, 262–263).

Kristuses ilmutatud Kolmainu Jumala *radikaalsele armule*. Viimases osas arutletakse paljuusulises ühiskonnas elamise praktiliste järelduste ja võimaluste üle.

2. Euroopa religioonid

Enne kui jätkata, on vaja esitada mõned selgitused. Samas on religiooni määratlemine tänapäeval peaaegu võimatu ülesanne. Religioon ei tähenda ainult teatud usuühenduses ametlikult registreeritud liikmeid, vaid muutub tänapäeval üha enam inimeste sisemiseks või isiklikuks asjaks.

Süsteemi või institutsioonina mõistetud religiooni ja indiviidide suhete keerukusest annavad aimu juba paljud uued mõisted, mis selles vallas on tekkinud (brikolaaž, mitmikkuuluvus, kirikute vahel ostlemine, ähmane religioon). Lisaks erinevad inimeste hoiakud religioosete uskumuste suhtes, samuti nende spirituaalsus ja praktika. Selles dokumendis ei ole võimalik neid küsimusi pikemalt käsitleda ning piirdume tõdemusega, et siin räägitakse religioonidest mitmuses, mitte ühest religioonist. Mõistet „religioon“ on selles dokumendis kasutatud kõige levinumas tähenduses: see on inimeste ja jumaliku vaheline suhe, mis üldjuhul väljendub uskumuste süsteemis, rituaalses praktikas ja moraalnormides. Siin peetakse silmas nii usuga seotud individuaalseid praktikaid kui ka ühiseid ususüsteeme. Kuna me käsitame religioone ühiskondliku nähtusena, ei räägi me religioonist kui isiklikust spirituaalsusest, vaid ühiskondlike üksustena tegutsevatest usuühendustest.

2.1 Euroopa määratlus

Lähiajalukku vaadates näeme kristlike kirikute toetust Euroopa ideele: nii katoliiklased kui ka protestandid on pikka aega tegelenud üleeuroopaliste võrgustike loomisega. Protestante, anglikaane ja õigeusklikke ühendav Euroopa Kirikute Konverents (EKK) loodi 1959. aastal; Euroopa Piiskoppide Konverentside Nõukogu asutamisaasta on 1971. Leuenbergi konkordial (1973) põhinev Evangeelsete Kirikute Osadus kasvatas üleeuroopalist teadlikkust järk-järgult evangeelsete kirikute seas. Samas on arusaam Euroopa tähendusest kõigi nende institutsioonide puhul erinev, kuna see arusaam ise on aja jooksul muutunud.

Lähiajalukku vaadates näeme kristlike kirikute toetust Euroopa ideele: nii katoliiklased kui ka protestandid on pikka aega tegelenud üleeuroopaliste võrgustike loomisega. Protestante, anglikaane ja õigeusklikke ühendav Euroopa Kirikute Konverents (EKK) loodi 1959. aastal; Euroopa Piiskoppide Konverentside Nõukogu asutamisaasta on 1971. Leuenbergi konkordial (1973) põhinev Evangeelsete Kirikute Osadus kasvatas üleeuroopalist teadlikkust järk-järgult evangeelsete kirikute seas. Samas on arusaam Euroopa tähendusest kõigi nende institutsioonide puhul erinev, kuna see arusaam ise on aja jooksul muutunud.

Kuidas siis Euroopat määratleda? Mõistagi osutab see sõna teatud riikide rühmale, kuid see kogum ei ole kaugeltki ühetaoline. Kuna eri riikide olukord ja ajalooline teekond on sedavõrd erinev, on väga raske esitada mingit üldist ülevaadet. Esiteks tuleks tagada, et kõik mõistavad Euroopa tähendust ühtemoodi või on vähemalt ühel meelel selles, millist territooriumi see hõlmab.

Võimalikke määratlusi on rohkem kui üks: aluseks võib võtta geograafilised piirid, poliitilise korralduse, ühise kultuuri või hoopis teatud väärtused. Neid küsimusi ei ole võimalik siin ammendavalt lahendada⁸, mistõttu kasutatakse selles tekstis Euroopa mõistet tavatähenduses, mille aluseks ei ole mingi poliitiline (Euroopa Liit või Euroopa Nõukogu), majanduslik (Euroopa Majanduspiirkond) või mütoloogiline (emake Euroopa) määratlus, vaid laiemad geograafilised piirid.

Sama raske on esitada üldpilti Euroopa religioossetest kuuluvusest. Muidugi saab erinevatest uuringutest teavet Euroopa elanikkonna usuliste eelistuste kohta.⁹ Näiteks 2008. aastal 47 riigis¹⁰ korraldatud Euroopa väärtuste uuring näitas, et kaks kolmandikku eurooplastest tunneb end olevat seotud mingi religiooniga, kuigi sellega kaasnevad kohustused ja praktika võivad olla riigiti väga erinevad. Pew uuringukeskuse väitel on ligikaudu 18% eurooplastest ateistid (2015. aasta seisuga). Euroopa väärtuste uuringu järgi on tugev kolmandik usklikest eurooplastest (36,7%) roomakatoliiklased ja veidi alla kolmandiku (30%) õigeusklikud, muslimite (15%) ja protestantide (14,5%) osakaal on praktiliselt võrdne ning judaismi, hinduismi ja budismi pooldajaid on igauhte juba alla 1% rahvastikust.

Ent selline teave annab meile Euroopa religioonidest väga üldise pildi, mida saab kasutada üksnes lähtekohana. Konkreetseid riike vaadeldes võivad need näitajad olla väga erinevad. Tänapäeval Euroopa hõlmab väga erinevate religioossete olude ja ajalooliste taustadega riike.

Protestantlik reformatsioon sai alguse sellest Euroopa osast, mis oli tol ajal praktiliselt täiesti katoliiklik (vähesed mittekatoliiklased kuulusid valdavalt juudi kogukonda), ning tekitas varasema ühetaolisuse asemele religiooselt mitmekesise olukorra. Reformatsiooni eelkäijaks olid juba mitmed varasemad liikumised, mille eesotsas olid Petrus Waldes, John Wycliffe ja Jan Hus. Ent kiiresti üle Euroopa levinud reformatsiooni algustähiseks peetakse siiski Saksamaal avaldatud Martin Lutheri kirjutisi. Evangeelsete ideede levikul ning omaksvõtul erinevates suundumustes ja institutsioonides on pikk, keeruline ja sageli vastuoluline ajalugu. Selle vintsutusterohke ajaloo ning vähemus- ja enamusreligioonide raskete (ja sageli konfliktsete) suhete tagajärjel on eri usuühenduste juriidiline staatus, poliitiline mõju ja sotsiaalne kaal tänapäeval väga erinev. Reformatsiooni mõjul alanud poliitiliste konfliktide tagajärjel sündis Euroopas uus poliitiline kord. Religioossete erimeelsuste tõttu peeti mitmeid ususõdu, mis lõppesid viimaks 1648. aastal Vestfaali rahuga.

Tänapäeval on evangeelse kristluse olukord riigiti väga erinev. Mõned Euroopa riigid (näiteks Iirimaa, Portugal, Hispaania, Poola) on jäänud valdavalt katoliiklikuks (ja protestante on seal vaid väike osa), samas kui teised (Soome, Taani, Rootsi, Norra, Šotimaa jne) on ülekaalukalt

⁸ Vrd Martin Friedrich *et al.* (ed.), *Theology for Europe. Perspectives of Protestant Churches*, Frankfurt/M., 2006.

⁹ Andmed eurooplaste religioossetest kuuluvuse kohta pärinevad enamasti suurtest üleeuroopalistest küsitlustest: Euroopa väärtuste uuring, Euroopa sotsiaaluuring, rahvusvaheline sotsiaaluuring, Eurobaromeeter. Andmeid on kogunud ka Pew Research Forum. Lisateavet Euroopa religioonide kohta võib leida veebisaidilt Eurel (<http://www.eurel.info/spip.php?rubrique573>).

¹⁰ Albaania, Armeenia, Austria, Aserbaidžaan, Belgia, Bosnia ja Hertsegoviina, Bulgaaria, Eesti, Gruusia, Hispaania, Holland, Horvaatia, Iirimaa, Island, Itaalia, Kosovo, Kreeka, Küpros, Leedu, Luksemburg, Läti, Makedoonia, Malta, Moldova, Montenegro, Norra, Poola, Portugal, Prantsusmaa, Põhja-Küpros, Põhja-Iirimaa, Rootsi, Rumeenia, Saksamaa, Serbia, Slovakkia, Sloveenia, Soome, Šveits, Taani, Tšehhi Vabariik, Türgi, Ukraina, Ungari, Valgevene, Vene Föderatsioon, Ühendkuningriik.

evangeelsed ning kolmandates on suudetud mõlemad traditsioonid läbi suurema või väiksema valu koos eksisteerima saada (Saksamaa, Holland, Šveits või Inglismaa, kus reformatsiooni tagajärjel tekkinud Inglismaa Kirik ühendab endas nii katoliiklikke kui ka evangeelseid jooni ning tegutsevad ka reformeeritud või anglikaani traditsioonist välja kasvanud väiksemad konfessioonid, nt metodisti kirik). Euroopa idaosas oli suurem õigeusu mõju ning näiteks Kreeka, Rumeenia, Venemaa ja Bulgaaria on valdavalt õigeusklikud. Kagu-Euroopa mõnes piirkonnas on Osmanite riigi ajaloolise mõju tõttu pikaajaline muslimi usu traditsioon (nt Bosnia ja Hertsegoviina) või ongi islam valdav religioon (Albaania). Paljudes kohtades on islami kogukonnal pikk ajalooline traditsioon (nt mitmes riigis elavad tatarlased), kuid enamikus Euroopa riikides on islam vähemususund.

Seega on suurim religioon Euroopa eri riikides erinev. Samuti erineb religioonile omistatav tähtsus: osa riike on väga ilmalikud, samas kui teised on jäänud sügavalt religioosseks. Paljud Euroopa riigid elavad pikki aastaid valitsenud kommunistliku režiimi tagajärjel praegu läbi raskeid aegu, samas kui teistel selline ajalooline kogemus puudub. Sellel režiimil oli kalduvus religiooni kontrollida või koguni religioosseid institutsioone hävitada (nt Albaanias pärast 1961. aastat). Pärast kommunismibloki kokkuvarisemist äkitselt saanud usuvabadus tõi mitmes riigis (Ukraina, Bulgaaria, Ungari) kaasa suure religioosse elavnemise. Osaliselt võis selle tõusu põhjuseks olla ka majanduskriis ja raskused elatise teenimisel, mis sundis noori inimesi taas religiooni poole pöörduma (nt Albaanias). Lõpetuseks peame mainima ka praegusaegseid rändevõigusid, mis toovad Euroopasse inimesi Aafrikast, Aasiast, Ameerikast ja Lähis-Idast ning muudavad Euroopa riigid kohaks, kus inimesed oma individuaalset usku väga erinevalt väljendavad ja kogevad. Euroopas toimunud muutused raskendavad selle lähiajaloo võrdlevat uurimist: kuna Euroopa määratluse alla kuuluvad riigid ei ole olnud kogu aeg samad, siis on raske teha mingeid üldisi järeldusi. Üldpilti mõjutab väga tugevalt see, kas võrdlusesse kaasatakse või jäetakse kaasamata mõni religioossem riik (nt Irimaa) või mõni ilmalikum riik (nt Rootsi). Samuti võib märkida, et hiljuti Euroopa Liiduga liitunud riikide seast võime leida nii Euroopa kõige usklikuma (Poola) kui ka kõige usuleigema riigi (Eesti).

2.2 Religiooni staatus ja koht Euroopa ühiskondades

Olenemata riikidevahelistest erinevustest, mis võivad olla märkimisväärsed, on kõigil Euroopa riikidel ka ühine lähtekoht ja praegu toimuvad muutused on neis paljuski sarnased. Ühiseks lähtekohaks on õigussüsteemis sätestatud üksikisikute usuvabadus¹¹, mida tunnustatakse kõikjal Euroopas, isegi kui mõnel pool seda täielikult ei austata. Sarnane on ka see, et religioosne olukord Euroopa riikides muutub, ja paljudel juhtudel muutub väga kiiresti.¹² Ent siinkohal sarnasused lõpevad: muutused ei puuduta kõiki riike ühtemoodi ja nende kiirus ei ole sama. Need ei pruugi alati väljenduda samal moel ning nende põhjused või tagajärjed ei ole kõigil juhtudel ühesugused. Sellegipoolest on võimalik kirjeldada üldisi suundumusi, mis mõjutavad paljusid riike. Esiteks

¹¹ Vt inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni artiklit 9: „Igaühel on õigus mõtte-, südametunnistuse ja usuvabadusele. See õigus käsleb vabadust muuta oma usku või veendumusi, samuti vabadust kuulutada oma usku või veendumusi nii üksi kui koos teistega, avalikult või eraviisiliselt kultuse, õpetamise, tava ja kombetalituse kaudu“ (<https://www.riigiteataja.ee/akt/78154>).

¹² Mattei Dogan, “Religious Beliefs in Europe: Factors of Accelerated Decline”, Ralph L. Piedmont, David O. Moberg, *Research in the Social Scientific Study of Religion Volume 14*, Leiden: Brill, 2003, 161–180.

võib märgata muutust religioonipoliitikas. Mõistagi puudutab see eelkõige seda Euroopa osa, mis oli varem kommunistliku režiimi all: paljudes sealsetes riikides on religioon nüüdseks tunnustatud ja usuühendused on oma tegevuse taastanud. Teisal on riigi ja religiooni suhted hiljutiste suurte poliitiliste murrangute tagajärjel kardinaalselt muutunud. Muudes paikades jällegi on riigi ja religiooni suhete teisenemine olnud aeglasem. Mitmes riigis on religioon kaotanud oma varasema koha poliitilisel maastikul. Luterlik Rootsi Kirik oli varem riigikirik, aga ei ole seda enam alates 2000. aastast; Itaalias ei oma katoliku kirik enam ühiskonnas eristaatust. Muutunud on ka see, et paljudes Euroopa riikides ei esinda usklikud enam suuremat osa elanikkonnast.¹³

Kuigi arvnäitajad võivad olla riigiti väga erinevad, on usuühendustesse kuulumine ja usupraktikate järgimine oluliselt vähenenud kõikides Euroopa riikides. Pikka aega pidasid teadlased selle languse põhjuseks kaduvat usku Jumala olemasolusse. Uusaegne tsivilisatsioon muutus järjest tehnoloogilisemaks ning alates valgustusajast arvati üldiselt, et nende uuendustega kaasneb ka ratsionalismi kasv. Arvati, et uusaegne mõttelaad ei sobi kokku uskumustega, mis on pärit ajast, mil mõtlemisvõime ei olnud veel sedavõrd arenenud. Ent 1970. aastatel aset leidnud uususeundite (*New Age*) esiletõus sundis vaatlejaid tõdema, et uskumused ei ole kadunud, vaid pigem on nende vorm teisenenud (mõnede arvates on religioosus noorte seas isegi kasvanud). Üldise tähelepanekuna võib siiski tõdeda, et institutsioonide ja üksikisikute vastastikustes suhetes on aset leidnud oluline muutus. Usuühendusse kuulumine või sinna jäämine on järjest vähem seotud selle sotsiaalse rühmaga, kuhu inimene sünnib. Pigem toimub vastupidine: inimesed liiguvad oma elule mõtet otsides ühest rühmast teise, panevad oma maailmavaate eri elementidest ise kokku ja muudavad seda. Neid arenguid kirjeldab kõige paremini muutunud hoiak institutsioonide suhtes.

Religioosse praktika nõrgenemine on arvatavasti märk traditsiooniliste sidemete teisenemisest, aga mitte uskumuste kui selliste kadumisest. Enamik inimesi ei kujunda oma hoiakuid religiooni ja spirituaalsuse suhtes enam kiriklike institutsioonide poolt ette antud mõtterraamides, vaid eelistab need raamid ise enda jaoks paika panna. Religioosne kuuluvus on muutunud volavamaks: inimesed võtavad ideid eri traditsioonidest, teisevad neid ja loovad nendest hübriide. Nii näiteks ilmneb viimase aja uuringutest, et suuremal osal eurooplastest on lihtsam uskuda mingi üleloomuliku väe kui isikulise Jumala olemasolu.¹⁴ Traditsiooniliste religioonide halvenenud maine tõttu on muutunud ka religiooni poole pöördumise vormid: spirituaalsusest saab inimese isiklik asi. Inimesed tunnetavad religiooni suhtes suuremat vabadust ning loovad uusi usustruktuure, väites näiteks, et nad on „budistlikud juudid“.¹⁵ Suures plaanis on üsna riskantne püüda anda neile arengutele mingit üldist selgitust. Kui religioosel maastikul toimuvaid muutusi kuidagi lihtsalt kirjeldada, siis võib öelda, et neid on järjest raskem seletada. Euroopa usuelus aset leidvad muutused võivad väljenduda sekulariseerumises¹⁶, suuremas mitmekesisuses, religiooni taastulekus, teisenemisest või koguni kõigi nende ideede kombineerimises.

¹³ Lisateavet vt aruannetest *Religionsmonitor* (<http://www.religionsmonitor.de/english.html>) või *Pew Forum* (<http://www.pewforum.org/>).

¹⁴ Detlef Pollack, Olaf Müller, Gert Pickel (eds.), *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe. Secularization, Individualization and Pluralization*, London: Ashgate, 2012.

¹⁵ See eri religioonide uskumuste kombineerimise näide on esitatud üksnes näitlikustamiseks: vt Lionel Obadia, *Shalom Buddha*, Berg International, 2015.

¹⁶ Detlef Pollack, *Säkularisierung – ein moderner Mythos?* Studien zum religiösen Wandel in Deutschland, Tübingen: Mohr Siebeck, 2003.

Ent erinevatest tõlgendustest hoolimata võib ilmselt lõplikult maha matta idee, et religioon on hääbumas. Samal ajal kui üksikisikute ja religioosete institutsioonide uuenenud suhted vähendavad paljudes riikides kirikute poliitilist mõjuvõimu, on hakatud järjest enam tunnustama ja taasavastama Euroopa sügavalt religioosset minevikku. Kõikide riikide avalikud institutsioonid, nende ülesehitus, ühiskondlikud väärtused ja isegi kultuurikeskkond on välja kasvanud religioonist. Haiglad, kaplanaadid, inimõigused, nädalavahetuse puhkepäevad – kõigil neil erinevatel nähtustel on religioosne taust. Kristlikud põhimõtted ja praktikad on paljusid Euroopa kultuure väga suurel määral kujundanud ning läbi ajaloo on Euroopa saanud mõjutusi ka judaismist, islamist, eelkristlikest usunditest ja valgustraditsioonist. Kuigi sellest välja kasvanud väärtushoiakute usuline mõõde võib olla kadunud, peavad paljud inimesed neid endiselt oluliseks ja ei ole nõus neist loobuma.

2.3 Euroopa usuline mitmekesisus

Kristlus ei ole Euroopas kaugeltki ainus religioon. Usuline mitmekesisus on olnud Euroopas tõsiasi juba sajandeid: paljudes riikides elavad juudi kogukonnad ning näiteks mitme Ida- ja Kesk-Euroopa riigi islami kogukondi tunnustati juriidiliselt juba Habsburgide valitsusajal. See on veel üks Euroopa ajaloo ühine tunnusjoon: kultuuride ja religioonide paljusus. Euroopa ühiskondades võib leida mitmeid kultuurilisi erinevusi, mida üleilmastumise protsess mõnikord eriti selgelt esile toob. Suurem liikuvus (seoses turismi ja rändega) ning kiire ja lihtne teabelevi võimaldavad inimestel kokku puutuda paljude nende enda taustast erinevate kultuurimaailmadega ning nende kohta rohkem teada saada. Kuigi Euroopa tervikuna on alati olnud usuliselt mitmekesine, avastab suurem osa eurooplasi nüüd ka oma riigist neile varem tundmatuid uusi usukultuure.

Selle nüüdisaegse mitmekesisuse kõige nähtavamaks ilminguks on sageli islamimaadest saabunud sisserändajad. Enamik kristlasi on tänapäeval teadlik muslimitest, aga ka paljudest teistest usurühmadest nagu budistid, juudid, hindud, sikhid või baha'id. Seoses kommunistliku režiimi kokkvarisemisega on Euroopaga viimasel ajal liitunud mitmeid suure islamiusulise elanikkonnaga riike (Albaania, Bosnia ja Hertsegoviina, endine Jugoslaavia Makedoonia Vabariik, Bulgaaria). Üldiselt on islam muutunud paljudes Euroopa riikides rohkem märgatavaks, eelkõige seoses muslimite arvu kasvuga alates 20. sajandi teisest poolest. See arvuline kasv ja muutuv mõttelaad ajendab vähemususundeid taotlema endale suuremat nähtavust. Usuvabadus on Euroopa jaoks kindel alusväärtus ning tänapäeva ühiskonnas on üha enam kanda kinnitanud „õigus olla erinev“: nende kahe elemendi koosmõjul on enamik vähemusrühmi hakanud nõudma suuremat avalikku tunnustust. Kuigi sel moel on endale sõnaõigust soovinud mitmed usurühmad, sealhulgas ka mõned väiksemad evangeelsed kirikud, moodustavad islamiusulised selliste esile tõusvate liikumiste seas kõige silmatorkavam osa. Paljudes Euroopa riikides on muslimi kogukonnad üks avalike väitluste keskseid teemasid ning seoses selle religiooniga on tekkinud mitmeid küsimusi religiooni nähtavuse kohta rohkem või vähem sekulariseerunud Euroopa ühiskondades. Üheks põhjuseks on asjaolu, et mitmes riigis on islam üks suurimaid vähemususundeid (seda nii rände kui ka põlvkondade tugeva järjepidevuse tagajärjel). Lisaks on selleteemalisi argumente võimalik ära kasutada erinevatel poliitilistel eesmärkidel. Ent ühtlasi tuleb mees pidada, et mitteislamiusulise enamuse algatatud väitlused muslimite ja islami üle on sageli alguse saanud rahvuslikest pingetest ja kaasaegsetest poliitikasündmustest. Näiteks viimasel ajal esitatud

argumentides ümberlõikamise, usumõrvade või ususümbolite kandmise kohta on keskendunud valdavalt muslimitele, kuigi need puudutavad ka juute või sikke.

Kõik see võib omakorda olla seotud asjaoludega, et teatud eranditele vaatamata kristluse tähtsus Euroopas üldiselt kahaneb ja inimeste arusaam kirikute rollist avalikus elus on muutunud. Lisaks seisab ristiusk silmitsi kasvava suundumusega religioonide segamisele ning ateistide ja mitteusklike arvu suurenemisega. Kiriku liikmete arv on mitmel pool languses, samal ajal kui muude usurühmade osakaal kasvab. Nendel Euroopas toimuvatel arengutel on mitmesuguseid ja mõnikord vastandlikke tagajärgi.¹⁷ Kõik usuühendused tegutsevad tänapäeval maailmas, kus reisimine on kiire ja lihtne ning info levib praktiliselt hetkega. Selle tagajärjel nõrgeneb side religiooni ja sünniriigi vahel. Ühendkuningriigi sikhid, Prantsusmaa baptistid või Saksamaa aleevid saavad nüüd hoida sidet teiste samausulistega, kes elavad kodumaal või mujal maailmas. Religioosne kuuluvus on muutunud ülemaailmseks ja ühes riigis toimuvad usukonfliktid kajavad vastu terves maailmas (eriti kui üks osa elanikkonnast on sunnitud nende tagajärjel ümber asuma, võttes endaga kaasa religioonidevahelistest pingetest tekkinud traumad). Maailmas toimivad ühendused on tugevad: suur vahemaa ei pea tähendama sidemete katkemist ning kaubad ja uudised liiguvad kiiresti. Ent sellegipoolest need sidemed lõdveneivad. Usukombed ei jää elukohavahetusest puutumata: sarnaselt inimese elu ühiskondlike ja kultuuriliste aspektidega muutuvad uues asukohariigis ka usuriitused, praktikad ja kasutatav keel. Muutunud kontekst tähendab sageli teistsugust ühiskondlikku survet, mille tagajärjel inimese suhe oma usuga teiseneb. See võib tugevneda (religioonist saab inimese valitud kuuluvuse tegelik alustala) või nõrgeneda (see jäetakse maha koos paljude muude senise elukorralduse elementidega). Igal juhul peavad sisserändajad tegema otsuse: võtma mingi hoiaku religioosse kuuluvuse ja praktika suhtes. Kas kohaneda sellega, kuidas praktiseeritakse religiooni vastuvõtvas riigis, või jääda kindlaks sünniriigi kommetele? See dilemma on kõigi jaoks ühine: paljude usuühenduste kõrvuti eksisteerimine võib inimeste mõttemaailma avardada, kui nad näevad, et mitme religiooni järgijate elamine ühes riigis on võimalik. Samas võib see ka süvendada nende veendumust oma usutõdede ainuõigsuses.

2.4 Toimetulek usulise mitmekesisusega

Erinevate ühiskonnarühmade kõrvuti elamine on tänapäeval tõsiasi, mis ei tähenda, et sellega on alati lihtne toime tulla. Paljudes kommunistliku režiimi all elanud riikides ei toimi hiljuti taastatud usuvabadus kaugeltki valutult: kuna ühine ideoloogiline vaenlane on kadunud, kipuvad erinevad rahvus- ja usukogukonnad sageli üksteist vaenama ning mõnikord konkureerivad religioosset institutsioonid oma kunagiste eesõiguste taastamise pärast. Need riigid püüavad taastada oma religioosset identiteeti (nt Poola ja Bulgaaria), millega omakorda kaasneb rahvuslike piiride tugevam rõhutamine, stereotüüpide kinnistamine (nt Bulgaarias levivad romavastased hoiakud) ja kasvav sisenemine killustumine. Nii nendes kui ka mitmetes muudes Euroopa riikides leitakse, et religioosne ja riiklik kuuluvus on omavahel vältimatult seotud. Sellises olukorras on järjest raskem leppida usulise mitmekesisusega ja paljud inimesed teevad raske otsuse väljarändamise kasuks. Üks otsustav element on siin religiooni koht päritoluriigis või vastuvõtvas riigis. Kas see on enamuses või vähemuses, tuntud või tundmatu, lugupeetud või põlatud – kõik see avaldab mõju.

¹⁷ Vt käesoleva dokumendi 5. peatükki.

Ent ränne sunnib kõikide usulahkude esindajaid oma enesemõistmist korrigeerima: tänapäeval ei ole ühegi usu käes enamust. Seda tõsiasja on tulnud tunnustada peaaegu kõikides Euroopa riikides, kuigi mõne jaoks võib see tulla üllatusena. Nii on Lähis-Idast Euroopasse saabunud muslimid leidnud siit eest muslimeid, kes ei räägi araabia keelt; Euroopa muslimid ja kristlased on avastanud enda jaoks usukaaslased Aafrikast; Iraani muslimid on pidanud tõdema, et maailma mastaabis on šii islam vähemuses; rumeenlased on kokku puutunud ka kreeka ja vene õigeusuga – seda loetelu võiks veel pikalt jätkata. Ühel või teisel moel puutuvad kõik usurühmad tänapäeval kokku teiste uskudega, isegi kui see toimub üksnes diasporaas. Selle olukorra tagajärjed võivad olla erinevad: ühtede jaoks võib kokkupuude muude uskudega vähendada eelarvamusi, samas kui teised klammerduvad selle mõjul veel rohkem oma identiteedi külge ja kalduvad fundamentalistliku usukäitumise poole. Hiljem saabunud võivad liituda riigis juba ees olnud usuühendustega ning nende kombes ja veendumused võivad põhjustada seal teatud hõõrdumist.

Üha sagedamini kohtab usulist mitmekesisust ka religioonide sees. Või siis loovad sisserändajad vastuvõtvast riigis uusi institutsioone, mida nende kodumaal tegutsev ja ennast õige usu kaitsjaks pidav institutsioon ei pruugi tingimata tunnustada, samas kui sisserändajad väidavad, et just nemad esindavad ehedat usku, mille nad on taastanud oma minevikumälestuste põhjal. Tegelikult on tavaliselt kõik variandid võimalikud: oma usu äärealadel võidakse kujundada uus ja peavoolust erinev „spirituaalsus“ või siis hoopis nõutakse ranget kuulekust usutavadele, mida võib kergesti pidada fundamentalistlikuks või äärmuslikuks. Mõistagi esineb sellist käitumist religioonides vaid piiratud määral. Ent kuna sellised rühmitused kipuvad olema väga aktiivsed, võivad nad sellegipoolest tekitada teatavat segadust, eriti kui nad püüavad muuta oma senist suhet poliitilise võimu (valitsuse) ja institutsioonidega. Mõnes riigis muutuvad sellised rühmitused kõige nähtavamaks religiooni aspektiks ühiskonnas, varjutades kõik ülejäänud. Paraku soodustavad nad sellega religiooni üldise maine halvenemist. Samas enamiku inimeste pühendumus ei võta sellist radikaalset vormi ning suurenenud usuline mitmekesisus tähendab enamiku jaoks lihtsalt võimalust luua religioonide vahel kontakte, näiteks segaabelude ja religiooniõpetuse kaudu, mis suurendab usurühmade koostööd.¹⁸ Samas tuleb arvesse võtta võimalikke konflikte, mis tulenevad liberalismivastasest ühiskonnakäsitusest (nt religioosse poliitika mõiste, ettekujutused perekonnast ja sugudevahelistest suhetest või kunstivabadusest). Samuti tuleb tähele panna paljudes Euroopa riikides toimuvat äärmuslike ja populistlike erakondade või natsionalistlike hoiakute esiletõusu.

Üldiselt paneb Euroopa muutuv religioonimaastik evangeelseid kirikuid mitmel moel proovile, kuna nad peavad selgitama oma väärtusi ja veendumusi väga erinevatele vestluskaaslastele. Evangeelsed kirikud soovivad, et piisavat tähelepanu pöörataks inimõigustele ning et poliitilises sfääris võetaks arvesse ühte nende põhiväärtust, milleks on iga indiviidi austamine. Nad mõistavad, et muslimitega on vaja dialoogi pidada, kuid seda küsimust ei ole võimalik käesoleva ülevaate raames käsitleda ja selle jaoks oleks vaja eraldi protsessi. Lõpuks peavad evangeelsed kirikud, seistes silmitsi tänapäeval kõikidele kirikutele esitatava kriitika ja küsimustega, olema suutelised väljendama oma ühiseid veendumusi. Mõistagi ei soovi ükski neist sulanduda mõnda sellisesse kirikliku elu avaldumisvormi, millega nad täielikult nõus ei ole, aga samas on religioosne solidaarsus teiste evangeelsete kirikutega jätkuvalt väga oluline eesmärk. Kirikute arutelu usulise mitmekesisuse üle räägitakse inimestest, kes ei ole nende kirikute liikmed. Seetõttu mõjutab see

¹⁸ Vt käesoleva dokumendi 5. peatükki.

kirikute kuvandit. Samas on usuline mitmekesisus oluline teema, mille üle kirikud peavad mõtlema.

3. Ülevaade kirikute dokumentidest¹⁹

3.1 Oikumeenilised suunised

Kui roomakatoliku kirik avaldas mittekristlikesse religioonidesse suhtumist käsitleva deklaratsiooni *Nostra aetate* 1965. aastal, siis evangeelsetel kirikutel kulus nende suhteid teiste religioonidega selgitavate põhidokumentide koostamiseks rohkem aega. Aastal 1979 avaldas **Kirikute Maailmanõukogu (KMN)** oma esimesed suunised kõnelusteks elavaid uske ja ideoloogiaid esindavate inimestega (*Guidelines on Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies*; need võeti vastu 1983. aasta täiskogul). Suuniste kohaselt on religioonidevaheline dialoog ühiskonna kristliku teenimise lahutamatu osa, mis aitab täita ligimesearmastuse käsku (KMN, *Guidelines*, 18). Nendes kutsutakse kristlasi üles vastama teiste religioonide poolt esitatavatele küsimustele (22) ning innustatakse neid dialoogis osalema, kuigi rõhutatakse ka sünkretismi ohtu (24–28). Seega antakse suunistes nõu, kuidas dialoogi pidada, aga ei räägita kuigi palju kristlike kirikute teoloogilistest aluspõhimõtetest. KMNi suuniseid arendati edasi piirkondlikul tasandil, näiteks Briti Kirikute Nõukogu dokumendis „Suhted teist usku inimestega: suunised dialoogi pidamiseks Ühendkuningriigis“ (*Relations with people of other faiths: guidelines on dialogue in Britain*, 1981). Aastal 1990 toimunud konsultatsiooni tulemusena avaldatud Baari avalduses mindi veel kaugemale, väites, et usutraditsioonide paljusus „tuleneb nendest mitmesugustest moodustest, kuidas Jumal on rahvaste ja riikidega suhtestunud, ning väljendab inimkonna rikkust ja eripalgelisust“ (KMN, *Theological Perspectives on Plurality*, II). Jh 10:16 osutades väidetakse, et Jumala poolt Kristuses antud lunastus ulatub üle kristlaskonna piiride (III). Viitega Gl 5:22–23 kinnitatakse, „et Jumal Püha Vaim on olnud tegev elava usuga rahvaste elus ja traditsioonides“ (IV).

Aastal 2004 välja antud 1979. aasta suuniste redaktsioon esindab ettevaatlikumat seisukohta, milles mõeldakse, et religioonide paljusus võib põhjustada kogukonnas pingeid (KMN, *Ecumenical considerations*, 6), ning väidetakse, et vaja on olla teadlik „religiooni väljendusvormide mitmeti mõistetavusest“ (11) ja jääda kindlaks usule Kolmainu Jumalasse (12). Esimese katse sõnastada nn religioonide teoloogiat võib leida ühest 2006. aasta tekstist (KMN, *Religious plurality*; seda tutvustati Porto Alegre täiskogul), milles võetakse lähtekohaks „armulise Jumala külalislahkus“ ning järeldatakse, et „usutraditsioonide paljusus tuleneb nendest mitmesugustest moodustest, kuidas Jumal on rahvaste ja riikidega suhestunud, ning väljendab inimeste rikkust ja eripalgelisust, kui nad püüavad Jumala armuliste andidele vastata“ (42, Baari avalduse põhjal).

Teiste religioonide olemasolu mõistmise aluseks ja seega ka KMNi dokumentide taustaks näib olevat *missio Dei* mõiste (selle järgi on Jumala tegevus suunatud kogu inimkonnale ja kirik on selles tegevuses üks töövahend). Sellise avara misjonikäsitusega ei nõustunud **Lausanne'i**

¹⁹ Dokumentide täielik loetelu on esitatud lisas (enamiku dokumentidest esitasid EKOE büroole liikmeskirikud).

liikumine, mis samastab misjonit evangeliseerimisega. Liikumise 1992. aasta Manila manifestis öeldakse: „Kinnitame, et teised religioonid ja ideoloogiad pole alternatiivseteks teedeks Jumala juurde. Kristuse poolt lunastamata inimvaim suundub mitte Jumala, vaid Tema kohtu ette, sest Kristus on ainus tee“ (7). Kaplinna pühendumustunnistuses (*Cape Town Commitment*, 2010) sooviti saavutada „postmodernse relativistliku pluralismi“ asemel „tugevat apologetikat“ (II.A.2).

Evangelikaalse liikumise jaoks keskne rõhuasetus evangeliseerimisele oli Euroopa peavoolu protestantlikes kirikutes mõnda aega tagaplaanil, kuid alates 1990. aastatest on ka seal suurenenud teadlikkus evangeliseerimise vajalikkusest²⁰ ning on koostatud mõned dokumendid, milles vaadeldakse otseselt religioonide dialoogi ja misjoni/evangeliseerimise vahekorda.

Seda seost käsitletakse ka sel teemal kristlaste seas saavutatud seni kõige laiapõhjalisemas kokkuleppes. Aastal 2011 leppisid **KMN, Ülemaailmne Evangeelne Allianss ja Paavstlik Religioonidevahelise Dialoogi Nõukogu** kokku tegevussoovitustes, mida kristlased võiksid teiseusulistega suheldes järgida (avaldatud dokumendis *Christian Witness in a Multi-Religious World*). Dokumendi eesmärk ei ole anda religioonidevahelise dialoogi ja misjoni vahekorra kohta lõplikku selgitust. Ent selles toonitatakse evangeeliumi kuulutamise ülesannet ning kutsutakse üles hülgama igasugust vägivalda, austama täielikult isikuvabadust ning hindama teistes uskudes sisalduvaid „tõeseid ja häid“ elemente (6, 7 ja 10).

Kirjeldatud seisukohtade spektrisse paigutuvad ka viimastel aastakümnetel välja antud evangeelsete kirikute või kirikuorganite dokumendid. Tasub märkida, et suurem osa dokumente on valminud alles 21. sajandil ehk pärast 2001. aasta 11. septembri terrorirünnakuid, mis muutsid läänemaailma ettekujutust islamist ning tõid päevakorda vajaduse, et religioonid panustaksid rahumeelse kooseksistentsi saavutamisse. Kui lisada siia islami suurenenud nähtavus mitmetes Euroopa riikides, aitab see seletada, miks paljud Euroopa evangeelsed kirikud käsitlevad oma dokumentides otseselt suhteid islamiga, mitte teiste religioonidega üldiselt. Kuigi käesolevas uurimuses keskendutakse religioonide paljususele üldiselt, mitte suhetele teatud kindlate religioonidega, tuleks siiski arvesse võtta nendes dokumentides esitatud arusaama religioonide paljususest. Ent selle ülevaate alguses tutvustame kõigepealt dokumente, milles käsitletakse üldist religioonidevahelist dialoogi.

3.2 Evangeelsete kirikute põhidokumendid

3.2.1 Ristiusu ja teiste religioonide vahekorda käsitlevad dokumendid

Nagu eespool märgitud, vajasisid eriti just Euroopa evangeelsed kirikud teiste religioonidega suhtestumist käsitlevate põhidokumentide koostamiseks roomakatoliku kirikust rohkem aega. Üks esimesi sel teemal ilmunud selgitusi oli **Saksamaa evangeelsete kirikute** dokument „Religioonid, religioosus ja ristiusk“ (*Religionen, Religiosität und christlicher Glaube*, 1991), mille koostas luterlike, reformeeritud ja unioonikirikute [unioonikirikute? TA: äkki tuleks hakata tõlkima

²⁰ Vt nt EKOE dokument *Evangelizing. Protestant Perspectives for the Churches in Europe* (2006).

unioonikirikute – see unieeritud kirikute on ilma saksa keele tausta tundmata vist ikka üha vähem mõistetav; varemalt oleme, jah, nii tõlkinud; aga „Viljatusravi ja suremisabi eetika“ saatesõnas proovina asendasin] ühiskomisjon. Dokumendis esitatud ristiusu ja religiooni eristusest kumab läbi Barthi teoloogia pärand ning selles väidetakse, et üksnes 20. sajandi lõpus toimunud „religiooni tagasitulek“ lõi eeldused, et kristlus saaks ennast näha ühe liikmena religioonide peres. Sellega seoses kasutatakse dokumendis mõistet ühiselu (*Konvivenz*), et toetada üleskutset positiivseks teoloogiliseks mõttevahetuseks teiste religioonidega. Religioone võib pidada lausa läbi inimeste toimiva Jumala loova väe saadusteks (lk 127). Samuti rõhutatakse kristlaste tõrksust sakraliseerimise suhtes.

Nagu eespool märgitud, vajasisid eriti just Euroopa evangeelsed kirikud teiste religioonidega suhtestumist käsitlevate põhidokumentide koostamiseks roomakatoliku kirikust rohkem aega. Üks esimesi sel teemal ilmunud selgitusi oli **Saksamaa evangeelsete kirikute** dokument „Religioonid, religioosus ja ristiusk“ (*Religionen, Religiosität und christlicher Glaube*, 1991), mille koostas luterlike, reformeeritud ja unioonikirikute [unioonikirikute? TA: äkki tuleks hakata tõlkima unioonikirikute – see unieeritud kirikute on ilma saksa keele tausta tundmata vist ikka üha vähem mõistetav; varemalt oleme, jah, nii tõlkinud; aga „Viljatusravi ja suremisabi eetika“ saatesõnas proovina asendasin] ühiskomisjon. Dokumendis esitatud ristiusu ja religiooni eristusest kumab läbi Barthi teoloogia pärand ning selles väidetakse, et üksnes 20. sajandi lõpus toimunud „religiooni tagasitulek“ lõi eeldused, et kristlus saaks ennast näha ühe liikmena religioonide peres. Sellega seoses kasutatakse dokumendis mõistet ühiselu (*Konvivenz*), et toetada üleskutset positiivseks teoloogiliseks mõttevahetuseks teiste religioonidega. Religioone võib pidada lausa läbi inimeste toimiva Jumala loova väe saadusteks (lk 127). Samuti rõhutatakse kristlaste tõrksust sakraliseerimise suhtes.

Tähelepanuväärselt ei mainita seda 1991. aasta dokumenti **Evangeelse Kiriku Saksamaal (EKD)** [Seda meil tavaliselt siiski täpselt tõlgitud: Evangeelne Kirik esikohal ja siis maa määratlus; see on kohmakas, kuid originaalnimi sks k teadlikult selline; ei tea: järgnevas mitmed maakirikud, mille puhul ka tegelt peaks lükkama asukoha lõppu ja esilekohale „Evangeelne Kirik“; vähemalt sks originaalkeeles – ka nt Sveitshi puhul] teoloogiakomisjoni (*Kammer für Theologie*) koostatud ja nõukogu poolt heakskiidetud uurimuses „Ristiusk ja mitte kristlikud religioonid“ (*Christlicher Glaube und nichtchristliche Religionen*, 2003). Selles juhitakse tähelepanu vastuolule ristiusu, mis põhineb Jeesus Kristuse loos ilmutatud Jumala lunastaval armastusel (*Zuwendung*) inimkonna suhtes (lk 8), ja inimlikel kogemustel põhinevate teiste religioonide vahel (lk 5). Jumala ainukordne ilmutus Jeesus Kristuses ning vältimatu eristus seaduse ja evangeeliumi vahel manitsevad kristlasi hoiduma teiste religioonide praktikas ja religioonide ühispalvetes osalemisest (lk 19–20). Dokumendis väidetakse, et kõik usukogukonnad peaksid tunnustama ilmaliku riigi ja inimõiguste ideid.

Aastal 2015 avaldas EKD nõukogu uue avalduse („alustekst“), milles käsitletakse ristiusu hoiakut usulise mitmekesisuse suhtes: „Ristiusk ja religioonide paljusus evangeelsest perspektiivist“ (*Christlicher Glaube und religiöse Vielfalt in evangelischer Perspektive*). Uurimuses toetatakse usulist mitmekesisust ja rõhutatakse ilmaliku õiguskorra tähtsust, kuna see tagab nii üksikisikute kui ka usurühmade vabaduse. Dokumendis soovitatakse, et see riigiõiguslik religioonikäsitlus, mis põhineb vabadusel ja osalusel ning mida evangeelne teoloogia ja EKD on viimastel aastakümnetel tugevalt toetanud, võiks olla Euroopa ühiseks raamistikuks. Käsitledes kristlaste erinevaid

kokkupuuteid teiste religioonide järgijatega Saksamaal, pooldab EKD koostööd ja dialoogi, mis ei tähenda, et tuleks loobuda oma kristlikest veendumustest, sealhulgas misjoni ja evangeliseerimise nõudest. Taunides ühelt poolt misjoni ja evangeliseerimise probleemseid vorme, rõhutab EKD teisalt, et evangeliseerimine hõlmab ka huvi tundmist teiste inimeste ja nende elu vastu ning on sellisena kooskõlas positiivse hinnanguga teistele religioonidele. Uurimuse põhjalikus religiooniteoloogia (*Religionstheologie*) käsitluses ei esitata ühte ainuvõimalikku mudelit, kuidas kristlus peaks teiste religioonidega suhtestuma. Küll aga taunitakse käsitusi, milles eeldatakse, et kõik religioonid osutavad ühele ja samale transtsendentsele tegelikkusele.

EKD kõrval on eri sihtrühmadele suunatud ja erineva rõhuasetusega dokumente avaldanud ka mõned selle liikmeskirikud (*Landeskirchen*). Hessen-Nassau ja Berliin-Brandenburg-Sileesia Ülem-Lausitzi kirikute dokumentides ei tegeleta niivõrd teiste religioonide ja kristluse kõrvutamise ja erinevustele osutamisega, vaid püütakse pigem leida avatud läbikäimist soodustavaid aspekte. **Berliin-Brandenburg-Sileesia Ülem-Lausitzi Evangeelse Kiriku** [<https://www.ekbo.de/startseite.html>] kahes omavahel tihedalt seotud dokumendis (*Diskussionsbeitrag ja Grundlagen*, 2012/2013) osutatakse Jumala piiritule armastusele, millest kristlased peavad maailmas tunnistama, ja Pühale Vaimule, kelle kaudu Jumal erineval moel maailmas tegutseb, mistõttu kristlased tajuvad tema tegevuse märke ka teistes religioonides. Esitatakse tugev üleskutse avatud dialoogiks, mis hõlmab isegi teiste religioonide praktikas ja spirituaalsuses osalemist. Sarnaselt öeldakse **Evangeelse Kiriku Hessenis ja Nassaus** dokumendis „Mitmekesisuses elamine“ (*Leben in Vielfalt*, 2003), et „tänapäeval peab ristiusk õppima väljendama oma teadmisi ja usukogemusi olukorras, kus ollakse kokkupuutes teiste veendumustega“ ning sellega väljendatakse „sügavat lugupidamist erinevate uskumisviiside vastu“ (4.1). See ei peaks nõrgendama kutsumust tunnistada, millele on osutatud eespool (seoses *missio Dei* mõistega), kuid tunnistades tuleb säilitada lugupidav hoiak ning mitte alavääristada teiste inimeste usulisi veendumusi (4.2). Teksti viimases peatükis püütakse esile tuua allikaid, mis soodustavad teiste religioonide positiivsemat mõtestamist. Selles osutatakse piibellikule arusaamale, et Jumala Vaim puhub, kuhu ta tahab (5.1), avatud hoiaku vajalikkusele suurima käsu täitmisel ning võimalusele käsitada tõde kui protsessi.

Sarnast lähenemisviisi esindab ka **Šveitsi Evangeelsete Kirikute Liidu** dokument „Tõde avatuses“ (*Wahrheit in Offenheit*, 2007). Pärast ülevaadet mitmetest muudest ametlikest seisukohtadest, mida iseloomustab erinevuste rõhutamine ja eraldusjoonte tõmbamine, soovitatakse selles „alustada teiste religioonidega kõnelusi ja leida nende usuveendumustega väideldes üles see, mis on eriomaselt kristlik“ (1.5). Selle seisukoha toetuseks esitatakse üksikasjalik käsitlus tõe ja usu vahekorrast (2.1). Isegi ristiusu erilise rõhutamiseks sageli tsiteeritavate piiblisalmide alusel, kui neid õigesti mõista, ei saa põhjendada absolutistlikku käsitlust. Usk Kolmainu Jumalasse, Jumalasse kui kogu loodu loojasse, Jeesus Kristusesse kui Jumala lunastava kohalolu esindajasse ajaloos ja vabalt hõljuvasse ja kogu loodut läbistavasse Jumala Vaimu (2.4) toetab arusaama, et „jumaliku universaalse lunastustahte teostamiseks on Jumal endast teada andnud ka väljaspool evangeeliumi, oma loovas energias, lunastustegudes ja Jumala Vaimu väes“ (punkt 2.4.2, saksakeelse tekst lk 47).

Suurbritannia Metodisti Kiriku avaldatud brošüüris „Usk kohtub usuga“ (*Faith Meeting Faith*, 2001) esitatakse õppematerjale, mis peaksid hõlbustama koguduseliikmete suhtlemist teiseusulistega. Selle täienduseks avaldati brošüür „Kas ma võin sind sõbraks pidada? Oma usu

jagamine teiseusulistega“ (*May I Call You Friend? Sharing our Faith with People of Other Faiths*, 2006).

Avatud hoiak teiste religioonide suhtes on kesksel kohal ka raamatus „Endale kindlaksjäämine, avatus teistele“ (*Sann mot sig själv – öppen till andra*), mis on üks luterliku **Rootsi Kiriku** põhilisi suunistekste. Selle autor Kajsa Ahlstrand väidab, et teiste religioonidega kokku puutudes tuleb ühelt poolt jääda kindlaks enda usule ja teiselt poolt olla avatud uutele (ka spirituaalsetele) kogemustele. Erilist tähelepanu pööratakse küsimusele, kuidas pidada dialoogi (näiteks kuidas võtta arvesse võimusuhteid ning teha vahet liturgilisel ja teoloogilisel keelel) ja mida oleks kristlastel teiste religioonidega kokkupuutest õppida. Raamatus küll rõhutatakse religioonide teoloogia vajalikkust, aga selle teoloogia sisu täpsemalt ei kirjeldata.

Sarnane huvi dialoogi pidamise vastu ilmneb ka luterliku **Norra Kiriku** suunisdokumentidest. Dokumendis „Religioonide kohtumise suunised“ (*Guidance for Religion Encounter*; võeti vastu 2006. aasta kirikukogul) kirjeldatakse hoiakut, millega kristlased peaksid dialoogi alustama, järgmiselt: „avatus, valmisolek näha ja ära kuulata, ausus, avameelsus ning jõu ja võimu kuritarvitustest hoidumine“. Pärast nendele hoiakutele täpsemat sisu andvaid soovitusi käsitletakse lühidalt ka mõningaid religioonide kohtumisel tekkivaid konkreetseid probleeme. Sarnast rõhuasetust esindab ka dokument „Religioonidevaheliste suhete juhtpõhimõtted“ (*Guiding Principles for Interreligious Relations*, 2008), mis annab ülevaate kiriku oikumeeniliste ja rahvusvaheliste suhete nõukogu eesmärkidest ja põhieeldustest. Mõlema dokumendi alguses kinnitatakse, et dialoogi aluseks on usk Kolmainu Jumalasse, aga seda ei tuleks mõista ühekülgselt välistava või täiesti pluralistlikuna (punkt 1.1: „Me ei tea peale Jeesus Kristuse ühtegi muud teed lunastusele, aga me ei saa ka seada Jumala lunastustegudele piiranguid“²¹). Täiendavat materjali on esitatud raamatutes „Kui usklikud kohtuvad: sissejuhatav uurimus religioonide dialoogist“ (*When Believers Meet: A Study Guide on Interreligious Dialogue*, 2007) ja „Kirik tänapäeval“ (*Kirke nå*). Esimeses raamatus vaadeldakse kolme praktilist probleemi: segabielu, palve ja ususümbolid. Viimases peatükis („Suhete küsimus“) esitatakse käsitlus suhetest kui keskest kategooriast. Samasugust rõhuasetust järgib ka teise raamatu peatükk, milles käsitletakse luteri kiriku suhteid teiste religioonidega. Aastal 2013 avaldati kirikunoortele suunatud õpperaamat antisemitismi, islamofobia ja romavastasuse kohta „... ütleme meie“ (... *Sier vi*). Aastal 2016 ilmunud raamat „Dialoogiteoloogia norra keeles“ (*Dialogteologi på norsk*), mis sisaldab mitmeid artikleid teadlastelt ja Norra Kiriku esindajatelt, on üks viimase aja näide Norras toimuvast teoloogilisest arutelust religioonide suhete teemal, milles püütakse esitada evangeelset teoloogilist käsitlust sellest, kuidas kirik peaks pluralistlikus ühiskonnas oma kutsumust järgima. Aastal 2016 avaldas piiskoppide konverents religioonide suhteid käsitleva juhenddokumendi seoses kiriklike rituaalidega „Religioonide kohtumine kiriklikes talitustes“ (*Religionsmøtet ved kirkelige handlinger*).

Väiksematel kirikutel napib sageli võimekust, et koostada otseselt religioonide dialoogi käsitlevaid dokumente, kuid nad on oma seisukohti esitanud üldisemat laadi dokumentides. Näiteks 2014. aastal ilmunud **Tšehhoslovakkia Hussiitliku Kiriku** oikumeeniadokument sisaldab ka religioonide dialoogi käsitlevat peatükki. Selles põhjendatakse dialoogi vajalikkust tänapäeva pluralistlikus ühiskonnas esinevate probleemidega ning käsitatakse teisi religioone kui vastuseid Jumala armastusele, mis kõnetab Püha Vaimu kaudu kõiki inimesi. Neis „avalduvad inimeste

²¹ Tsitaat pärineb 1989. aastal San Antonios toimunud maailma misjonikonverentsi ühisavaldusest.

kokkupuuted Jumalaga ning sageli siiras püüd Jumalat leida ja õigesti kiita, isegi kui selle tulemusena ei ole jõutud Jeesus Kristuse tunnustamise ja omaksvõtmiseni“ (III.5.1). Seetõttu tuleb edendada dialoogi, „mille eesmärk on vastastikune mõistmine ja rikastamine, eelarvamuste ületamine ja rahumeelne kooselu“ (III.9.3).

Sarnaselt käsitlesid **valdeslaste ja metodisti kirikud Itaalias** nii oikumeeniat kui ka religioonide dialoogi nende sinodi poolt heaks kiidetud 1998. aasta dokumendis „Oikumeenia ja religioonidevaheline dialoog“ (*L'Ecumenismo e il dialogo interreligioso*). Selles rõhutatakse vajadust jätta seljataha ajaloolised vägivaldsed suhted teiste religioonidega ja pidada nendega kõnelusi, kuid mitte kaotada silmist kristoloogiat tähtsust.

Kristlik Reformeeritud Kirik Slovakkias on esitanud lühikese saksakeelse teksti (*Stellungnahme*), mis ilmselt koostati vastuseks EKOE büroo palvele, et kirikud saadaksid sinna oma ametlikud dokumendid. Tekstis toetatakse religioonide dialoogi, mille eesmärk on jõuda ühisele seisukohale ühiskondlike probleemide suhtes, kuid väljendatakse tugevat vastuseisu sellisele dialoogile, mille tagajärjel osalev kirik kaotaks oma identiteedi (mis põhineb veendumustel ja dogmadel) või toimuks religioonide sulandumine.

Mõned kirikud ei ole esitanud oma seisukohta teiste religioonide suhtes eraldi dokumendina, kuid on seda väljendanud kiriku põhimõtteid käsitlevates üldistes dokumentides. Näiteks **Prantsusmaa Ühendatud Protestantlik Kirik** kirjeldab ennast oma tutvustusbrošüüris „Vali usaldus“ (*Choisir la confiance*, 2013) kui oikumeenilisi ja religioonidevahelisi kõnelusi pidavat avatud kirikut (lk 6), põhjendades nende vajalikkust väitega, et „kirikud vajavad teisi kirikuid oma veendumuste süvendamiseks ja meie aja probleemide ees seistes nende järgi elamiseks“ (prantsuskeelse teksti lk 9).

3.2.2. Dialoogi- ja misjonidokumendid

On mõned dokumendid, mille huvikeskmes ei ole niivõrd usundite dialoog või religioonide teoloogia, vaid pigem misjoni ja dialoogi vahekord. Ühe sellise dokumendi pealkiri on „Kutsutud olema ligimeseks ja tunnistajaks: religioonidevaheliste suhete suunised“ (*Called to Be Neighbors and Witnesses: Guidelines for Interreligious Relationships*). Aastal 1980, kui **Ühinenud Metodisti Kiriku** üldkonverents selle esimese redaktsiooni vastu võttis, oli see EKOE (praeguste) liikmeskirikute seas üks esimesi selleteemalisi dokumente. Dokumendi praegune uus redaktsioon võeti vastu 2008. aastal. Nagu pealkirjast nähtub, on dokumendi kaks põhimõistet ligimesearmastus ja tunnistamine. Need peaksid kokku saama dialoogis, mis „annab mõlemale osapoolle võimaluse rikastada oma usku teise poole tarkusega“. Dokumenti läbib kristoloogiline rõhuasetus ning üldine hoiak on üleskutse lugupidavale ja ausale suhtlusele.

Sarnaselt leitakse **Šotimaa Kiriku** 1993. aasta dokumendis „Misjon ja evangelism mitmeusulises ühiskonnas“ (*Mission and Evangelism in a Multifaith Society*), et dialoogi võib mõista armastusekäsu täitmise ja igale kogudusele antud ülesandena. Dokumendi lisa sisaldab kasulikke teemaga seotud Piibli kirjakohtade tõlgendusi (lk 573–577).

Evangeelne Luterlik Kirik Taanis avaldas aastal 2006 dokumendi „Misjon ja dialoog“, milles väidetakse, et mõlemad hoiakud kuuluvad lahutamatu kirikute juurde ja neid tuleb omavahel kombineerida.

Kõige põhjalikuma teemakohase dokumendi koostas 2004. aastal **Vestfaali Evangeelse Kiriku** teoloogiakomisjon ja see kannab pealkirja „Misjon – misjonikäsitlus – dialoog teiste religioonidega“ (*Mission – Missionsverständnis – Dialog mit anderen Religionen*). Selle alguses esitatakse Saksamaa evangeelsete kirikute usulise olukorra üldine kirjeldus ja Uue Testamendi perspektiivist lähtuv ülevaade misjonist ning väidetakse, et misjon ja evangelism on evangeelse kiriku jaoks vältimatult vajalikud. Ent samuti on vaja dialoogi teiste religioonidega ja misjon (teiseusuliste seas) saab toimuda üksnes dialoogi vormis. Viimases peatükis näidatakse, et selline arusaam on kooskõlas *missio Dei* mõistega.

3.2.3. Konkreetseid teemasid käsitlevad dokumendid

Mõned kirikud on avaldanud dokumente konkreetsetel teemadel, kus on esiplaanil praktiline rõhuasetus või käsitletakse riigi ja ühiskonna suhtumist usukogukondadesse. Näiteks **Euroopa Metodisti Nõukogu** avaldas 1999. aastal väga praktilise suunitlusega teksti „Võõras meie seas“ (*Der Fremde in unserer Mitte*), milles soovitatakse metodisti kogudustel kujundada endas külalislahkuse kultuuri, mis oleks avatud ka teiseusulistele. Sarnaselt tuginetakse külalislahkuse mõistele **EKD** 2009. aasta tekstis „...sest te olete ise olnud võõrad – paljususe tunnustamine ja kujundamine“ (*...denn ihr seid selbst Fremde gewesen – Vielfalt anerkennen und gestalten*), milles esitatakse kiriku seisukoht immigratsioonipoliitika suhtes.

Religioonide rolli avalikus sfääris ning nende suhteid riigi ja kodanikuühiskonnaga käsitletakse „Milano hartas“ (*Carta di Milano*, 2013), mille saatis **EKOE**-le **valdeslaste kirik**. Milano usukogukonnad koostasid selle teksti religioonidevahelisi suhteid käsitleva foorumi ettevalmistuste käigus ning see sisaldab mõningaid praktilisi soovitusi dialoogi korraldamise kohta, tegemata sellest eraldi teemat.

Üks ristiusu ja muude religioonide vahekorraga seotud spetsiifiline probleem on religiooniõpetus avalikes koolides. Saksamaal, kus õigus konfessionaalsele usuõpetusele on põhiseadusega tagatud, on sellel teemal arutlenud nii **EKD** kui ka mitmed evangeelsed kirikud. **EKD** avaldas 2014. aastal dokumendi „Religioosse orienteerumise omandamine. Evangeelne religiooniõpetus kui panus paljususvõimelisse kooli“ (*Religiöse Orientierung gewinnen. Evangelischer Religionsunterricht als Beitrag zu einer pluralitätsfähigen Schule*), mis sisaldab ka pluralistliku religiooniõpetuse vajalikkust selgitavat teoreetilist materjali. **Põhja-Elbe Luterliku Kiriku** religioonidevahelise dialoogi komisjon avaldas 2009. aastal aruteludokumendi „Religioonidevaheline ühisõpe Schleswig-Holsteini koolides“ (*Interreligiöses Lernen in Schulen in Schleswig-Holstein*). Selles rõhutatakse erinevate religioonide tundmise vajalikkust paljuusulises ühiskonnas ning soovitatakse teha koostööd teiste kirikute ja usukogukondadega nii selleks, et arendada evangeelset religiooniõpetust, kui ka selleks, et toetada neid religioone, mis ei suuda hetkel veel riigikoolides religiooniõpetust pakkuda. Samuti toonitatakse teiste religioonide alase pädevuse vajalikkust vaimulike täiendusõppes.

Evangeelse Kiriku Reinimaal brošüüris „Usuvabadus“ (*Religionsfreiheit*, 2012) selgitatakse, et usuvabaduse küsimus puudutab ka suhtumist teistesse religioonidesse. Selles soovitatakse, et kristlikud kogudused toetaksid mošeede ehitamist, kuna nii saavad nad aktiivselt ja konstruktiivselt väljendada oma poolehoidu usuvabadusele. Lisaks põhjendatakse selles üldise dialoogivalmiduse vajalikkust, lähtudes veendumusest, et kõik inimesed on loodud Jumala näo järgi, ning ligimesearmastuse käsust.

Enamik brošüüris käsitletud praktilisi küsimusi on seotud Euroopa riikides elavate muslimitega, mistõttu **Reini-äärsete Kirikute Konverents** (EKOE kirikute piirkondlik rühm) avaldas 2009. aastal deklaratsiooni „Usuvabadus kui inimõigus kristluses ja islamis“ (*Religionsfreiheit als Menschenrecht im Christentum und Islam*). Deklaratsioonis öeldakse, et Euroopas kasvava kultuurilise ja usulise mitmekesisuse taustal on usuvabadus kirikute jaoks keskse tähtsusega aluspõhimõte. Muu hulgas hõlmab see inimesele riigi poolt tagatud õigust oma usku vahetada või ideoloogilisi veendumusi muuta. Seetõttu peaks arusaam inimõigustest ja nende alusest olema kristluse ja islami dialoogis üks põhiteemasid.

Üks eriteema on seotud ka ühiste tseremooniatega ja eriti ühispalvustega. Seda on käsitletud näiteks **Briti Kirikute Nõukogu** oma 1983. aasta brošüüris „Kas me võime koos palvetada? Suunised jumalateenistuste pidamiseks paljuusulises ühiskonnas“ (*Can we pray together? Guidelines for worship in a multi-faith society*). Sama on teinud **Evangeelne Luterlik Kirik Baieris** religioonide ühispalvusi käsitlevas abimaterjalis „Mitmeusulised palvused“ (*Multireligiöses Beten*, 1992; 41999). Selles eristatakse religioonide segapalvusi, mida peetakse probleemseks, ja ühispalvusi, mida võib lubada tingimusel, et iga osapool jääb enda suhtes ausaks (nt kristlased palvetavad endiselt Kolmainu Jumala poole). Brošüüris tuntakse kõige rohkem muret suhete pärast islamiga ning veel mõnes ühispalvusi käsitlevas dokumendis piirdataksegi ainult selle teemaga – neid on vaadeldud punktis 3.2.4.

Ühinenud Metodisti Kiriku Kesk- ja Lõuna-Euroopa piirkonna 2006. aasta juhendis „Religioonide ühisürituste korraldamise nõuandja“ (*Ratgeber zu interreligiösen Veranstaltungen*) väljendatakse religioonide ühistes tseremooniates osalemise suhtes veidi suuremat vastumeelsust. Selles öeldakse, et need ei saa olla eesmärgiks iseeneses, vaid neid võib korraldada üksnes erilistel puhkudel seoses kodanikuühiskonnast tingitud vajadustega. Religioonide ühine jumalateenistus pole võimalik, religioonidevaheliseks dialoogiks on vaja selget mandaati ja seda tuleb eristada kohaliku tasandi ühistegevusest.

3.2.4. Suhteid islamiga käsitlevad dokumendid

Kirikute suhteid islamiga käsitlevad dokumendid jagunevad mitmesse eri kategooriasse. Üks osa dokumente on koostatud eesmärgiga jagada evangeelsete kirikute liikmetele islami kohta teavet. Üks selle kategooria esimesi näiteid on raamat „Mida igaüks peab islamist teadma“ (*Was jeder vom Islam wissen muss*), mille **EKD** ja **Saksamaa Ühinenud Evangeelne Luterlik Kirik (VELKD)** avaldasid esimest korda 1990. aastal (1981. aastal trükitud voldikute seeria põhjal) ning millest on nüüdseks ilmunud mitu redaktsiooni (neist uusim on täielikult ümber töötatud 8. redaktsioon aastast 2011). Selle kahes avapeatükis esitatakse põhiteave muslimite usu ja usuelu kohta ning tutvustatakse islami eri koolkondade ajalugu ja praegusaegseid hoiakuid. Kolmas

peatükk on pühendatud kristluse ja islami suhetele. Vaadeldakse Aabrahami ja Jeesuse kujutamist Koraanis, samuti kristlaste ja muslimite ajaloolisi kokkupuuteid ning praegusaegse ühiselu erinevaid aspekte. Esimesed redaktsioonid sisaldasid ka neljandat peatükki, milles püüti islamiusu ristiusu positsioonilt hinnata ning arutleti muu hulgas selle üle, kas islami kaudu saab jõuda lunastuseni.

Põhiteave islami kohta on esitatud ka aastatel 1998–2000 **Ühinenud Metodisti Kiriku (Kesk- ja Lõuna-Euroopa piirkonna)** avaldatud kuueosalises artiklite sarjas „Islami mõistmine“ (*Den Islam verstehen*). Sarjas käsitletakse islamiusu erinevaid aspekte, nagu Koraan, ilmutuse ja lunastuse mõiste ning riikluse käsitlus. Mõnede artiklite autorid on ise muslimid ja teistes tutvustatakse islamit kristlase pilgu läbi (veidi akadeemilisemal kujul kui Saksa kirikute raamatus), püüdes jääda erapooletuks ja selgitada islami enesemõistmist. Ilmutuse mõistet käsitlevas artiklis tuuakse esile nii seosed kui ka erinevused kristlaste ja muslimite ilmutusekäsituse vahel. Metodisti kiriku ametlik seisukoht on avaldatud dokumendis „Meie islamiusulised ligimesed“ (*Our Muslim Neighbors*; võeti vastu 1992. aastal ning muudetud kujul uuesti 2004. aasta üldkonverentsil), milles pooldatakse kristlaste ja muslimite dialoogi rahu ja lepituse edendamiseks. Sarnaseid seisukohti võib leida 2004. aastal avaldatud **Metodisti Maailmanõukogu** dokumendist „Wesley/metodisti usu tunnustamine kristlikes ja islami kultuurides“ (*Wesleyan/Methodist Witness in Christian and Islamic Cultures*).

Evangeelne Kirik Austrias avaldas 2011. aastal raamatuga „Mida igäiks peab islamist teadma“ võrreldava (kirikukogu poolt heaks kiidetud) dokumendi „Evangeelsed kristlased ja muslimid Austrias“ (*Evangelische Christen und Muslime in Österreich*). Pärast esmast ülevaadet islami enesemõistmisest, ajaloost ja levikust Austrias, käsitletakse üksikasjalikult kristlaste ja muslimite ühiselu erinevaid aspekte (näiteks arusaamad poliitikast ja õigusest, usuvabadusest, sooküsimustest ja misjonist). Raamatu lõpus soovitakse korraldada rohkem kristlaste-muslimite kohtumisi ning esitatakse kristlaste ja muslimite kõneluste kesksed küsimused (koos ülevaatega kristlikest seisukohtadest). Raamatu selge eesmärk on korrigeerida kristlaste seas levinud eksiarusaamu ja eelarvamusi islami suhtes, aga selles osutatakse ka mõnedele põhimõttelistele erinevustele. Näiteks ei nõustuta Aabrahami nimetamisega monoteistlike religioonide esiisaks, sest „islami õpetuse järgi ei alanud Jumala plaani teostamine inimkonna suhtes Aabrahami valimisest, vaid inimese loomisest“ (saksakeelse teksti 5. ptk, lk 101). Samuti öeldakse, et need religioonid mõistavad Jumalat erinevalt, sest „Jumala armastav ja lepitav olemus saab nähtavaks üksnes Jeesus Kristuse ilmutuse kaudu“.

Suurem osa ülejäänud dokumente pärineb taas Saksamaa kirikutelt. **EKD** täiendas oma algset raamatut praktilise juhendiga, milles käsitletakse muslimitega suhtlemist: „Saksamaal koos muslimitega elamine. Kristlike kohtumiste korraldamine muslimitega“ (*Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland. Gestaltung der christlichen Begegnung mit Muslimen*, 2000). See EKD nõukogu avaldatud õhem väljaanne on mõneti ametlikumat laadi kui eespool nimetatud raamat. Selle üks läbivaid teemasid on soovitus pidada muslimitega viljakaid kõnelusi vastastikuse lugupidamise vaimus. Seetõttu räägitakse viimases peatükis evangeelsetes lasteaedades käivatest muslimi lastest, koolis aset leidvatest kokkupuudetest ning kristlaste-muslimite abieludest. Samuti peeti vajalikuks esitada esmast teavet, mis aitaks kõrvaldada „klišeetid ja halba mainet“ ning ületada „usaldamatust ja kinnitamata oletusi“ (sissejuhatus). Samas võetakse eesmärgiks vaadelda ka EKD-s esinevaid vastandlikke seisukohti näiteks küsimuses, kas kristlased ja muslimid

palvetavad ühe ja sama Jumala poole või kas kristlus ja islam on täiesti ühildumatud. Seetõttu esitatakse II peatükis teoloogilised põhisuunad ning käsitletakse suhteid islamiga võrdluses teiste religioonidega. Erinevate jumalamõistete ja tunnetusteooria küsimuste puhul soovitatakse lähtuda ühiselu (*Konvivenz*) mõistest ning vastastikusest siirast tunnistamisest.

Kuus aastat hiljem avaldas **EKD** samal teemal veel ühe dokumendi: „Selgus ja heanaaberlikud suhted: kristlased ja muslimid Saksamaal“ (*Klarheit und gute Nachbarschaft. Christen und Muslime in Deutschland*, 2006). Selle eessõnas osutatakse Saksa ühiskonnas aset leidnud uutele arengutele ja islami maine muutumisele pärast 11. septembri terrorirünnakuid. Sissejuhatav teoloogiline peatükk on küllaltki lühike ja ei lisa 2000. aasta dokumendiga võrreldes midagi uut ning sama kehtib ka religioonide dialoogi eesmärke ja teemasid käsitleva viimase peatüki kohta. Sellegipoolest pälvis dokument karmi kriitikat (ka EKD kirikute esindajate endi poolt) selle aluseks võetud piiristava hoiaku tõttu. Aastal 2015 avaldati koostöös Saksa muslimite koordinatsiooninõukoguga „Abivahend kristlaste ja muslimite vahelise dialoogi ergutamiseks Saksamaal“ (*Dialogratgeber zur Förderung der Begegnung zwischen Christen und Muslimen in Deutschland*), milles esitatakse nii üldisi tähelepanekuid kui ka praktilisi soovitusi isiklikul tasandil kõneluste pidamiseks. Reformatsiooni 500. aastapäeva puhul välja antud dokumendis „Reformatsioon ja islam (*Reformation und Islam*, 2016) antakse ülevaade reformaatorite hoiakust muslimite ja islami suhtes ning püütakse selle põhjal kirjeldada, milline peaks olema uus kahekõnel põhinev suhe islamiga.

„Ausus ja lugupidamine: islami memorandum“ (*Integrity and Respect. Islam Memorandum*) – sellist pealkirja kannab **Protestantliku Kiriku Hollandis** 2011. aasta avaldus. Selles esitatakse kristluse ja islami õpetuste visandlik võrdlus. Suhete tasandil kutsutakse selles üles lugupidavale suhtumisele muslimitesse, mis väljenduks konkreetsemalt nelja liiki tegevustes: 1) armastus ja abi, 2) tunnistus, 3) palve, 4) koostöö sotsiaalvallas.

Mõned EKD kirikud on nii enne kui ka pärast 2006. aasta avaldust läinud islamiga konstruktiivsete suhete loomisel juba kaugemale ning soovitanud pidada avatud dialoogi. Isegi arvestades, et evangeelsete piirkondlike kirikute (*Landeskirchen*) dokumendid on suunatud kogudustele ja nende eesmärk on pakkuda praktilist abi kohaliku tasandi suhtlusolukordadeks, võib nendes täheldada suuremat dialoogivalmidust. Üks esimesi selliseid dokumente „Julgus teha esimesi samme: kirikukoguduste käeulatus kohtumiseks oma muslimi naabritega“ (*Erste Schritte wagen. Eine Handreichung für die Begegnung von Kirchengemeinden mit ihren muslimischen Nachbarn*; esimene väljaanne 2000. a, kolmas väljaanne 2009. a), mille avaldas **Evangeelne Luterlik Kirik Baieris**, toetab dialoogi, mis ei põhineks „üleoleval ega kõrgil hoiakul, vaid täielikul lugupidamisel erinevuste suhtes ja religioosel tõsidusel“ (saksakeelse teksti lk 7). Suurem osa brošüürist on pühendatud islami kohta teabe jagamisele ja Baieri kahekõneprojektide kohta näidete toomisele. Seda materjali toetavad 2005. aastal avaldatud praktilisema suunitlusega brošüürid „Konkreetsed esimesed sammud: näiteid kristluse-islami dialoogi valdkonnas saavutatud õnnestumistest“ (*Erste Schritte konkret. Gelungene Beispiele aus dem Arbeitsfeld des christlich-islamischen Dialogs*) ja „Koguduste kohtumised muslimite, islamirühmade ja mošeeühingutega (*Begegnungen von Kirchengemeinden mit Muslimen, islamischen Gruppierungen und Moscheevereinen*). Viimane sisaldab ka teoloogilisi arutlusi, milles käsitletakse kristlaste kohustust suhtuda teistesse religioonidesse avatud meelega. Selle kiriku kõige värskem publikatsioon „Veendunud jah: praktiline abimaterjal kristlaste-muslimite laulatusteks“ (*Ein*

überzeugtes "Ja". Praxishilfen für christlich-muslimische Trauungen, 2012) sisaldab praktilisi nõuandeid seoses kristlase-muslimi abielude hingehoidlike ja liturgiliste aspektidega, nagu ka **Prantsusmaa Protestantliku Föderatsiooni** (*Fédération Protestant de France*) komisjoni 2015. aasta dokument „Protestandi-muslimi paarid“ (*Couples protestants-musulmans*).

Sarnaselt püüdis **Kurhessen-Waldecki Evangeelne Kirik** oma brošüüris „Julgustus ja pädevus kristlaste ja muslimite kohtumiseks“ (*Ermutigung und Befähigung zur Begegnung von Christen und Muslimen*, 2005) aidata koguduste nõukogudel korraldada viljakaid kohtumisi islamiusuliste üksikisikute ja rühmadega. Seetõttu esitatakse seal islami kohta teavet (nii üldiselt kui ka Saksamaa kontekstis) ning tehakse kokkuvõtte üldtuntud kristlikest seisukohtadest teiste religioonidega läbikäimise suhtes. Põhitähelepanu on kristlaste ja muslimite kokkupuute valdkondadel, mis hõlmavad segaabielu ja ühispalvusi (viimaseid peetakse soovitavaks, samas kui segapalvusi taunitakse). Aastal 2014 täiendati seda brošüüri „Kirstlase-muslimi paaride hingehoid ja kiriklik saatmine“ (*Seelsorge und kirchliche Begleitung christlich-muslimischer Paare*), milles esitatakse põhiteavet muslimite ja protestantide abielu juriidiliste küsimuste ja erinevate käsituste kohta, samuti pulmatseremooniateks sobivaid palveid ja muid tekste.

Dokumendist „Charta Oecumenica“ nr 11 innustatuna kordasid mitmed kirikud oma valmisolekut islamiga dialoogi pidamiseks. **Põhja-Elbe Luterliku Kiriku** (aastal 2012 ühines see Evangeelse Luterliku Kirikuga Põhja-Saksamaal) sinod võttis 2006. aastal vastu deklaratsiooni „Heanaaberlikkuses“ (*In guter Nachbarschaft*). Selles soovitatakse kogudustele „võtta ühendust naabruskonnas tegutsevate mošEEKOGUKONDADEGA või juba loodud suhete korral neid tihendada“, et seeläbi „edendada eri kultuure ja religioone esindavate inimeste koos elamist sotsiaalse õigluse vaimus ja õigusriigi kaitse all“ (saksakeelse teksti lk 90–91). Avaldatud sinodidokumendid²² sisaldavad sinodile esitatud artikleid ja ettevalmistaval arutelupäeval peetud ettekandeid, milles põhjendatakse dialoogivalmiduse vajalikkust.

Dialoogi edendamise tähtsusest räägitakse ka **Evangeelse Luterliku Kiriku Põhja-Saksamaal** 2013. aasta brošüüris „Elu heade naabritena: info ja näited kristluse-islami dialoogi edendamisest Põhjakirikus“ (*Gute Nachbarschaft leben. Informationen und Beispiele zur Förderung des christlich-islamischen Dialogs in der Nordkirche*). Sarnaselt Hesseni ja Baieri dokumentidega esitatakse selles põhiteave islami kohta ja argumenteeritakse dialoogi poolt. Teoloogiat käsitlev peatükk on üsna lühike ja selles tuuakse esile Koraani tunnustav hinnang Jeesusele.

Veel enne Põhja-Elbe kirikut avaldas **Evangeelne Kirik Badenis** 2005. aastal lühikese dokumendi „Üksteist väärtustades kohtumine: kristlaste ja muslimite ühiselust Badenis“ (*Einander mit Wertschätzung begegnen. Zum Zusammenleben von Christen und Muslimen in Baden*), milles väljendatakse valmisolekut dialoogiks ja koostööks. Sellele järgnes **Evangeelse Luterliku Kiriku Württembergis** väga sarnane tekst „Üksteisega elama õppimine: evangeelsed kristlased ja muslimid Württembergis“ (*Miteinander leben lernen. Evangelische Christen und Muslime in Württemberg*, 2006). Aastal 2014 avaldas **Evangeelne Kirik Badenis** raamatu „Naabrusest partnerluseni“ (*Von Nachbarschaft zu Partnerschaft*), milles analüüsitakse mitmeid

²² Hans-Christoph Goßmann (ed.), *In guter Nachbarschaft*. Dokumentation der Synode der Nordelbischen Evangelisch-Lutherischen Kirche zum Thema „Christlich-islamischer Dialog“ im Februar 2006, Reformatorischer Verlag, Hamburg 2006.

kokkupuutevaldkondi ning esitatakse praktilisi näiteid sallivusest kui religioonide dialoogi lähtekohast.

Dokumentide seas on ka mõned sellised, milles ei käsitleta suhteid islamiga üldiselt, vaid vaadeldakse mõnda suhete konkreetset aspekti. Juba 1997. aastal avaldas **Evangeelne Kirik Reinimaal** ühiseid palveid käsitleva dokumendi „Kristlased ja muslimid üksteise kõrval ühe Jumala ees: ühise palvetamise küsimusest“ (*Christen und Muslime nebeneinander vor dem einen Gott. Zur Frage gemeinsamen Betens*). Selles väidetakse, et muslimid ja kristlased ei palveta erinevate jumalate poole, sest on ainult üks Jumal, kelle tegusid võib näha kõigis religioonides. Ent kuna palve erinevad vormid ja käsitused ei ole ühitatavad, on võimalik ainult *du'a* (individuaalne palvetamine), mitte *salat* (rituaalne palve).

EKD avaldas muu hulgas ka tema enda seest lähtunud kriitika tõttu 1997. aasta dokumendi suhtes kõigepealt islamiga seoses misjoni ja dialoogi vahekorda selgitava dokumendi „Misjon ja dialoog muslimitega kohtudes“ (*Mission und Dialog in der Begegnung mit Muslimen*, 2002) ja seejärel teksti „Aabraham ja usk ainujumalasse“ (*Abraham und der Glaube an den einen Gott*), milles käsitletakse ühe Jumala poole palvetamise teemat. Selle põhjalikus arutluskäigus selgitatakse kristliku kolmainuteoloogia olemust ja tuuakse esile sarnasusi kristluse ja islami vahel. Kriitikale vastukaaluks rõhutatakse ka Aabrahami kui kahte religiooni ühendava isiku tähtsust. Selle kiriku värskemal dokumendis „Teekonnaosadus ja tunnistus dialoogis muslimitega“ (*Weggemeinschaft und Zeugnis im Dialog mit Muslimen*, 2015) täiendatakse dialoogi ja misjoni teemat käsitlevat teoloogilist arutlust soovitusel, et kogudused tihendaksid koostööd ja kokkupuuteid muslimitega ning teostaksid nõnda „teekonnaosadust“ (kuna osaliselt käiakse sama teed).

Lisaks Evangeelsele Luterlikule Kirikule Baieris ja Kurhessen-Waldecki Evangeelsele Kirikule (vt eespool) on kristlase-muslimi abielu käsitlevaid materjale avaldanud ka kaks **Šveitsi kantonikirikut** (Bern ja Vaud). Mõlemad dokumendid sisaldavad sissejuhatavat arutelu selliste abielude erinevate aspektide üle, kuigi põhirõhk on liturgilisel materjalil.

Evangeelse Luterliku Kiriku Taanis 2006. aasta dokumendis „Ülevaade kõnelustest islamiorganisatsioonide ja mošeedega“ (*Rapport fra lytterunde blandt muslimske rganisationer og moskeer*) esitatakse valdavalt eneseanalüütiline ülevaade islami mošeede ja organisatsioonidega peetud kõnelustest. Aastal 2008 kirjutatud vastuses 138 muslimi avalikule kirjale väljendas **Taani Kirikute Nõukogu** tunnustust kirja avatud ja ühisosast huvitatud hoiaku suhtes ning lubas otsida kontakti Taani muslimikogukondadega.

Prantsusmaa Protestantliku Föderatsiooni (*Fédération protestante de France*) (kuhu kuulub lisaks Prantsusmaal tegutsevatele EKOE liikmetele ka teisi kirikuid) dokument „Kuidas tervitada protestandi-muslimi paare meie kirikutes“ (*Quel accueil pour les couples protestants–musulmans dans nos Églises*) on kirjutatud vaimulikele ning soovitab neil julgustada muslimiga abielluda kavatsevaid koguduseliikmeid ning sisaldab kasulikku teavet paaridega ettevalmistavate vestluste pidamiseks ja liturgilist materjali.

Kõige põhjalikum sedalaadi tekst on **Evangeelse Kiriku Hessenis ja Nassaus** 2011. aasta brošüür „Kõik rahvad kiitku! Usutalituste pidamine koos islamiusuliste inimestega“ (*Lobet und preiset ihr Völker! Religiöse Feiern mit Menschen muslimischen Glaubens*). Lisaks abielutseremooniatele

käsitletakse selles kristlaste-muslimite koostööd ka muude talituste puhul. Kahes artiklis vaadeldakse konkreetselt küsimust, kas muslimid ja kristlased palvetavad sama Jumala poole (põhjenduskäik sarnaneb sellega, mis esitati Reinimaa kiriku dokumentides). Seda täiendab brošüür „Kui kristlased ja muslimid koolis palvetavad“ (*Wenn Christen und Muslime in der Schule beten*, 2014), milles käsitletakse koolis toimuvaid kristlaste-muslimite palveid ja kombetalitusi.

Kõik need dokumendid annavad ülevaate Euroopa evangeelsetes kirikutes toimuvatest aruteludest usulise mitmekesisuse ja religioonidevaheliste suhete teemal. Nendest ilmneb nii selle teema olulisus kirikute jaoks kui ka prioriteetide ja vaatenurkade paljusus.

4. Piibli ja evangeelse teoloogia hoiak religioonide paljususe suhtes

Puutudes kokku religioonide paljususega, küsivad paljud kirikud ja kristlased, kuidas saaks evangeelne teoloogia aidata kujundada konstruktiivset käsitust mitmekesisusest. Millised evangeelse teoloogia argumendid, lähenemisviisid ja ressursid rõhutavad lugupidavat kokkupuudet teiseusuliste inimestega? Järgnevad teoloogilised arutlused lähtuvad evangeeliumist, ehk Jeesus Kristuses ilmutatud Jumala radikaalsest armust, mida väljendab õpetus õigeksmõistmisest armu ja usu läbi.

Esimeses osas (4.1) esitatakse see arutus süstemaatilise perspektiivist, järgides kolmainsuslikku skeemi. Teises osas (4.2) vaadeldakse ristiusu tõekäsitust, kuna konstruktiivseid religioonide paljususe analüüse on mõnikord süüdistatud ristiusu tõetaotluse relativeerimises. Kolmandas osas (4.3) selgitatakse, millistele piibellikele alustele saab tugineda avatud kokkupuude teiste religioonide järgijatega. „Radikaalse armu“ all peetakse silmas Jumala tegu, mis annab inimesele vabaduse ja enesekindluse läheneda teistsuguse religiooni esindajatele ning nendega suhelda.

EKOE kirikud lähtuvad Pühakirja tõlgendamisel ühisest arusaamast, et „Jeesuse Kristuse ainulaadne pääste vahendamine on Pühakirja kese ning õigeksmõistuõpetus kui sõnum Jumala vabast armust on kiriku kuulutuse mõõdupuu“.²³

Seetõttu selgitatakse järgneva arutluskäigu alguses Jumala suhet maailmaga radikaalse armu mõiste kaudu ning kasutatakse seda siis tõlgendusvõtmena Pühakirja tunnistuse uurimiseks.

4.1 Radikaalne arm

Issanda „õigus on nagu Jumala mäed“ ja tema „kohtuotsused on nagu suur ürgvesi“ (Ps 36:7). Piiblis armu mõiste selgitamiseks kasutatud sõnad „õigus“, „õiglus“, „heldus“, „halastus“ ja „soosing“ osutavad, et Jumal suhtub oma loodusesse heasoovlikult. Nii evangeelse usu kui ka

²³ Vt Leuenbergi konkordia 12 (*Documenta oecumenica: kirik ühiskond misjon* [Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2006, lk 108]); täiendavaid arutlusi hermeneutika teemadel võib leida EKOE dokumendist „[Pühakiri – usutunnistus – kirik](#)“, eriti lk 15–16.

üldisemalt kristliku usu keskne mõte on, et see arm on teenimatu ja tingimusteta. Arm ei tähenda üksnes Jumala tahet olla heasoovlik, vaid ka Jumala tegu, millega ta seda tahet teostades inimkonna lepitab. See ei tähista üksnes Jumala omadust, vaid väljendab jumalikku olemust.

Piibli tunnistustest ilmneb, et ühelt poolt paneb Jumal inimestega läbi käies küll toime armutegusid, kuid teiselt poolt ei sõltu tema tegevus inimeste käitumisest. Jumal tegutseb vabalt. Arm on loov tegu, millele ei ole loodu poolel mingit eeltingimust (Rm 11:6). Selle ainus juur (lad *radix*) on Jumala armuline olemus. Sel põhjusel ongi see „radikaalne“. Sellel pole ühtegi muud allikat peale Jumala olemuse ja tahte, milleks on tingimusteta armastus (1 Jh 4:7–12).

Reformatsiooniajal väljendati seda mõistega *sola gratia*, mis rõhutas, et arm on tähtsam kui teod. Tänapäeval on kirikud kutsunud minema armu mõtestamisel sellest vastandusest kaugemale. Seetõttu on ka käesolevas dokumendis püütud mõista armu selle algallika põhjal. Jumal annab iseennast täielikult, et ületada [...] inimeste võõrandumist Jumalast. Jumala ja loodute katkist suhet saab tervendada üksnes tingimusteta jumalike armutegudega, nagu on ilmutatud Jeesus Kristuses. Seega tähendab arm päästeväge, mis taastab üha uuesti suhte Jumalaga, murrab lahti selle, mida Luther nimetas iseendasse pöördunud südameks, vabastab patu ja süü ikkest ning annab elule uue suuna. „On hea, kui süda kinnitatakse armu läbi“ (Hb 13:9).

Arusaamast, et Jumala arm on radikaalne (lähtub ainult Jumalast endast), järeldub, et see on universaalne (Ps 33:5; 119:64). Sest Jumala arm on ilmunud päästvana kõigile inimestele (Tt 2:11). Jumal on armastanud kogu maailma (Jh 3:16) ja tahab, et kõik inimesed pääseksid (1 Tm 2:4) ning et keegi ei hukkuks (1 Pt 3:9). Kristus on „lepitusohver meie pattude eest, kuid mitte üksnes meie, vaid ka terve maailma pattude eest“ (1 Jh 2:2). Kui me tunnistame Jumala radikaalse armu universaalsust, siis me ei saa kitsendada Jumala päästvat kohalolu üksnes kristliku religiooni piiridesse. See kohalolu toimis juba enne seda, kui ajaloos üldse tekkis religioon, ning selle toime ulatub ka väljapoole religiooni mõjusfääri. Lisaks rahvuslikele, sotsiaalsetele ja kultuurilistele piiridele ületab see ka religioonide piire.

Teoloogilised mõtisklused ristiusu ja mittekristlike religioonide suhete üle peavad lähtuma sellest ristiusu tuumast: usust Jumala radikaalsesse armu. Kolmainuõpetuses (mida ei ole võimalik siin põhjalikult lahti kirjutada) tunnistatakse seda kolmel moel: rääkides Jumala loovast, lunastavast ja inspireerivast tegevusest. Religioonide paljususe teoloogilise mõtestamise jaoks on olulised kõik need kolm armutegude laadi.

4.1.1. Jumala loova tegevuse radikaalne arm

„Jumal on armastus ja kes püsib armastuses, püsib Jumalas ja Jumal püsib temas“ (1 Jh 4:16). Jumal ei ole enesekeskne olend, kes viibiks jõude ainult iseeneses, vaid ta on enesest välja suunatud tegevuste kese. Oma olemuse tõttu kutsub Jumal ellu enesest erineva tegelikkuse ja käib sellega kogu selle ajaloo vältel kaasas.

Uuesti teostus Jumala arm tema rahva valimises ja nendega lepingu sõlmimises. Ent jumalik valimine ei tähenda, et väljaspool valitud rahvast Jumala armu ei leidu. Vastupidi: Iisrael avastas, et Jumala heasoovlikkus laieneb ka teistele rahvastele. Seesama Jumal, kes juhatas Iisraeli

Egiptusest välja, juhatas ka teisi rahvaid (Am 9:7). Js 19:24–25 järgi ütleb vägede Issand: „Õnnistatud olgu Egiptus, mu rahvas, Assur, mu kätetöö, ja Iisrael, mu pärisosa!“ Js 45:1 räägib Pärsia kuningast Kooresest, kelle käest Jumal on kinni haaranud, et alistada tema ees rahvaid, ning kellele on võidmise läbi austust avaldatud.

Valitud rahva ülesanne on väljendada teiste rahvaste ees Jumala radikaalset armu, levitada seda sõnumit ja olla oma käitumisega selle armu esindajaks. Seega on ta kutsutud olema „vahendaja“, kelle kaudu õnnistatakse kõiki maailma rahvaid (Gn 12:3).

Jumal ei ole ühe hõimu Jumal, vaid terve kosmose looja ja hoidja. Iga inimene, olenemata tema usulisest kuuluvusest, on loodud Jumala näo järgi. Psalmis 8 ülistatakse Jumalat selle eest, et ta tegi inimese „pisut alamaks Jumalast“ ja ehtis teda „au ja austusega“.

Seega on ristiusus põhjust eeldada, et Jumala loova tegevuse radikaalne arm toimib ka mittekristlikes religioonides, ning koguni leida nende mõttepärandist, praktikast, eetilistest ja rituaalsetest ressurssidest elemente, mida saaks ka ise kasutada. Ristiusu keskne õpetus ütleb, et mittekristlasi tuleb austada kui kaasloomuid, kes on tehtud Jumala näo järgi ning väärivad tingimusteta armastust ja lugupidamist.

4.1.2. Jumala lunastava tegevuse radikaalne arm

Poeg on Jumala „kirkuse kiirgus ja tema olemuse kuju“ (Hb 1:3). Asjaolu, et Jumal väljendas iseenda olemust inimese kujul, Jumala igavese Sõna inkarnatsioonis, on radikaalse armu edasine teostamine. Jeesusest Kristusest kiirgus see arm omakorda nii vahetult tema juures viibinud jüngritele kui ka inimestele, keda ta Galileas ja Jeruusalemma poole rännates kohtas, ja samuti neile, kes hiljem tema sõnumit ning tema surma ja ülestõusmise evangeeliumi kuulsid ja tema vaimulikust kohalolust inspiratsiooni ammutasid. Luther on nimetanud Jeesus Kristust „isaliku südame peegliks“. Temaga tuli maailma tõeline valgus, „mis valgustab iga inimest“ (Jh 1:9).

Teisalt eristas Jeesus ise end Jumalast (Mk 10:18 ja 13:32; Mt 20:23) ning püüdis suunata tähelepanu iseenda isikult saabuvale jumalariigile. Ta pakkus osadust Jumalaga neile, kes olid ühiskonnas tõrjutud, kes ei kuulunud temaga samasse rahvus- ja usurühma ning keda kaasinimesed seetõttu põlgasid. Sel moel vahendas ta neile Jumala radikaalset armu. Olles Jumalale täielikult avatud, laskis ta Jumalal läbi enda tegutseda ilma inimlikust patususest tingitud vastupanuta. Johannese evangeeliumi järgi ei taotle ta „tunnustust iseendale. On üks, kes on uurija ja kohtunik“ (Jh 8:50).

Ta ei soovinud endale jumalikku au, vaid „alandas iseennast, saades kuulekaks surmani, pealegi ristisurmani (Fl 2:8). Teda ülendades ja enda osadusse võttes näitas Jumal, et ta on elu Jumal, kes on murdnud kõik ahelad, mis inimesi Jumalast eemal hoiavad: patt, seadus ja surm. Mitte üksnes lihaks saanud Sõna, vaid igavene Jumala Sõna taotleb loodute päästmist. Jumala radikaalne arm on lunastav arm.

Kui Jeesuses lihaks saanud arm on radikaalne, sest selle ainsaks aluseks on Jumal, see on universaalne ja see ei eelda inimestelt mingeid tegusid või veendumusi, siis tuleb meil järeldada,

et see ulatub ka ristiusu „nähtavast“ osadusest väljapoole. Jeesus Kristuse poolt väljendatud ja vahendatud Jumala radikaalne ja universaalne arm ei piirdu üksnes tema nime kandva religiooniga, vaid ulatub kristliku religiooni kandjatest kaugemale. Kristlased võivad eeldada, et Jumala kõikehõlmava heasoovliku vaimuliku kohalolu lunastav toime on esindatud ka väljaspool nende religiooni.

Kristlastel on võimalik avastada „armu kujusid“ (Tillich) ka teistes religioonides. Jeesuse Kristuse sõnades ja tegudes ilmutatud radikaalne arm on vaimude läbikatsumise kriteerium, aga seda mitte niivõrd tema nime alusel, vaid pigem tema isikus, kuulutuses ja tegudes väljendatud Jumala tahte põhjal (Mt 7:21). Seda kriteeriumi kasutades võivad kristlased avastada, et siirast jumala- ja ligimesearmastust, Jumala nimel peetavat võitlust õigluse ja vabaduse nimel ning hoolivaid ja tervendavaid osadusi võib leida ka mittekristlikest religioonidest – vahel isegi suuremal määral kui ristiusust. Jumala igavene Sõna võib rääkida ka kristlastele „võõraid“ keeli. See võib omakorda tugevdada usku Kristusesse kui selle igavese Sõna inkarnatsiooni.

4.1.3. Jumala inspireeriva tegevuse radikaalne arm

Jeesus Kristuse poolt väljendatud ja vahendatud Jumala loov ja lunastav arm „ei ole kaugel ühestki meist“ (Ap 17:27). Jumala Vaimu väes tuleb see meile lähedale, avab südameid, loob usku, armastust ja lootust, soodustab mõistmist, leppimist ja andestamist, juhatab osadusse, uuendab suhteid, innustab meid elule suunda valima ja avardab meie teadlikkuse piire. Jumala Vaim võib tegutseda ja tegutseski seal, kus ta tahab (Jh 3:8). Vaimu kõikehõlmav kohalolu läbib tervet kosmost, loodust ja ajalugu, sealhulgas ka religioonide ajalugu.

See kõikehõlmav kohalolu on eriliselt koondunud kirikusse, mida mõistetakse vaimuliku liikumisena, mis toimib ajaloos otsekui Jumala Vaimu dünaamiline jõuväli. See annab jõudu, koondab enda ümber, pakub moraalset tuge ning läkitab mehi ja naisi andma maailmas tunnistust Jumala radikaalsest armust. Ent seda kohalolu ei piira kirik kui religioosne institutsioon.

Seega võivad kristlased eeldada, et Jumala vaimulik vägi toimib ka teistes usuosadustes. Selle jälgi võib näha seal, kus kasvab armastus, kus tõusevad esiplaanile kaastunne ja solidaarsus, kus inimesed suudavad ületada oma isekuse. Jumala Vaim on eluandev vägi; see loob ja tervendab elu. See annab elule jõudu ning tõrjub tagasi kõike, mis elu vangistab või hävitab. See on ka surmast vabaks saanud uue elu vägi. Elu loomine ja hoidmine, selle vabastamine orjusest ja juhatamine täiuseni Jumalas kui elu allikas on kõik sellised viljad, mida saab omistada Jumala Vaimu tegevusele.

Jumala loov, lunastav ja inspireeriv kolmemõõtmeline radikaalne arm on universaalne. See ulatub ka väljapoole kristluse ajalugu, väljapoole kirikut ja otsest evangeeliumi kuulutamist ning hõlmab tervet kosmost. See mõjutab kõiki inimesi. Seetõttu tuleb teiste religioonide järgijatega lugupidavalt ja tähelepanelikult suhelda ning näidata üles teoloogilist lugupidamist nende religioonide avaldumisvormide ja praktikate suhtes. Need võivad sisaldada „armu kujusid“.

Ent siit ei saa teha järeldust, et religioonid (k.a kristlus) kui sellised, ja need kõik üldiselt, viivad lunastuseni. Religioonides peegeldub ka inimeste patusus. Sageli juhtub, et Jumala Vaimu töö ei

avaldu religiooni avaldumisvormides ja praktikates, vaid hoopis neile vastandudes. Paulus kutsub õigustatult üles Vaimus käimist läbi katsuma ja annab meile vihjeid, kuidas „Vaimu vilju“ ära tunda (Gl 5:16–26). Neid tuleb vaadelda Jeesus Kristuse valguses, mis võib olla ka kriitiline. Kriteeriumiks on Kristus.

Kui me eeldame, et ka mittekristlikes religioonides leidub „armu kujusid“, siis see ei tähenda, et Jeesus Kristuses ilmutatud jumalik tõde muutub suhteliseks. Vastupidi: sellest nähtub arusaam, et just selles tões on näha Jumala armu radikaalne ja universaalne loomus. Evangeelsete kristlaste jaoks on kohane vastata Jumala radikaalsele armule usuga.

4.2 Kristliku usu tõde

Kristlased usuvad Kolmainu Jumalasse, kes on radikaalselt armuline. Jumal teostab armu loova, lunastava ja inspireeriva tegevuse kaudu. Jeesuses Kristuses väljendas ja väljendab Jumal jätkuvalt seda tema enda olemusse kuuluvat radikaalset armu inimlikus isikus (vrd Hb 1:3). Seega usuvad kristlased, et Jeesuses Kristuses on ilmutatud Jumala tõde. Siin ei peeta silmas niivõrd mingit prohvetlikku teadmist, vaid pigem seda, kuidas Johannese evangeeliumis nimetatakse Jeesust Kristust ennast tõeks. „Mina olen tee ja tõde ja elu. Ükski ei saa Isa juurde muidu kui minu kaudu“ (Jh 14:6).

Piibli tõekäsitlus on edasi antud loos, mis räägib Jumala ustavusest oma rahvale – seega on tõde olemuslikult kogemuslik, suhtepõhine ja isiklik, aga ei ole samas üksnes subjektiivne.

4.2.1. Jumala radikaalse armu tões elamine

Evangeeliumides käsitletakse tõeküsimust kohas, kus Pontius Pilaatus küsib Jeesuse ülekuulamise ajal: „Mis on tõde?“ (Jh 18:38). Enne seda oli Jeesus öelnud: „Igaüks, kes on tõe seest, kuuleb minu häält“ (Jh 18:37). See toob esile, kui tihedalt on omavahel seotud tõde ja kuuluvus, intellektuaalne mõistmine ja praktiline suunitlus. Tões elamine tähendab elu lähedases suhtes Jumalaga Kristusele kuulumise kaudu.

Sellisest jumalamõistmisest tulenevaid järeldusi on Uues Testamendis käsitletud mitmes kohas, aga eriti apostel Pauluse ja apostel Peetruse väitluses, milles esimene tugineb evangeeliumi tõe, et tõlgendada kogu Jeesuse Kristuse lugu usku ja usaldust äratava Jumala radikaalse armu valguses (vrd Gl 2).

Inimesed elavad tões siis, kui nad kujundavad kogu oma elu usus radikaalselt armulise Jumala horisondil. Selliselt mõistetud tõde on praktiline kategooria; see on elatud tõde, mis eristab inimese vana ja uut elu. See uus elu tähendab tões elamist.

4.2.2 Tõde kui eksistentsiaalne kategooria

Varasemas kristlikus teoloogias on mõnikord kasutatud tõe puhul sellist teoreetilist raamistikku, milles eeldatakse, et me saame Jumala „tegelikkust“ mõista samal moel, nagu me mõistame meid ümbritseva maailma ajalis-ruumilist tegelikkust. Ent usk ei seisne peamiselt üleloomulike faktide teadmises. Usu puhul on tegemist Jumala poolt Iisraelile ja Jeesuses Kristuses kõigile inimestele antud töötusega, mis kutsub vastusena esile usalduse selle töötuse vastu. Usaldus Jumala vastu paneb inimesi Jumala Vaimust inspireerituna orienteeruma oma elus Jeesuse Kristuse järgi. Usutõde on tõe Jumala eluandvatest töötustest ning Jumala usaldatavusest ja ustavusest. Seega kogetakse Jumala tegelikkust usus eriomasel moel ning see on aluseks Jumala tegelikkuse väljendamisele mitte ainult kirikulauludes ja palvetes, vaid ka väitlausetes.

Mõistagi kogetakse kristliku usu tõe usus eksistentsiaalse ja kogemusliku, isikliku / isikulise ja suhtepõhise tõena. Heebreakeelne sõna, mille tõlkevasteks on „tõde“, on *'emet*. See tähendab kindlust, usaldusväarsust, usutavust, püsivust, truudust. See osutab isikutevahelise suhte teatud omadusele. Selliselt mõistetud tõe tuleb tegudega väljendada (Jh 3:21). Seega on see ühtaegu teoreetiline ja praktiline.

Kindlus, usaldusväarsus, usutavus ja kõik teised suhete omadused saavad esineda üksnes siis, kui on keegi, keda saab usaldada. Kristliku teoloogia tõeküsimuse selline teoloogiline raamistik, mis pidas Jumalat sarnaseks ajalis-ruumilise objektiga, oli eksitav. Ent samavõrd eksitav on minna mõnda teoloogia ajaloos kasutatud teoreetilist mudelit kritiseerides nii kaugele, et tõe kui vastavuse ideest loobutakse täielikult. Kui tõe mõistetakse Piibli *'emet'* mõiste vaimus praktilisena, siis kätkeb see ka usuveendumuste vastavust sellele, kellega usk suhestub.

Nii praktilise ja isikliku kui ka teoreetilise tõemõiste korral on tõe viimaseks instantsiks Jumal ja Jumala Sõna. *Tõe*, selle tõe praktiseerimise *tee* ja jumaliku tõe poolt soovitud *elu* vahel on tihe seos. Jh 14:6 väljendab seda seost selgelt. Jumala „tões olemine“ tähendab olla teel tõelise elu poole, teel, mille on valmistanud Kristus.

4.2.3 Tões elamine jätab ruumi kohtumisteks

Piibellik tõekäsitlus aitab meil mõtestada kokkupuuteid teiste religioonide järgijatega. Ristiusu tõel pole midagi pistmist religioosse imperialismiga. Selle juurde ei saa käia üleolekutunne, mis eitab teiste religioonide tõetaotlusi. See tõe eksisteerib neis inimestes ja koos nendega, kes selles elavad.

Kui usuväiteid pidada sel moel isiklikuks ja eksistentsiaalseks tõest tunnistamiseks, siis aitab see meil austada ja väärtustada teistesse religioonidesse kuuluvate inimeste tõeväljendusi. Eksistentsiaalselt ei ole võimalik väita, et tõe usu, armastuse ja lootuse kohta on iga inimese jaoks absoluutne tõde. Tõe enda ja usuväidete tõe eristamine on religioonidevahelise (ja ka oikumeenilise) dialoogi oluline eeltingimus. Eeldus, et Jumala tõe on suurem kui kõik usutõed, ei lahjenda kindlasti usklike usaldust Jumala tõe suhtes.

Religioonide avatud kohtumine kasvab välja inimlikust uudishimust, teadmishuvist ja soovist kaasinimestega suhelda. Iseenda usuveendumusest lähtudes ja ühiskondliku usuvabaduse tingimustes saab seda teostada pingevalt. Eriti viljakaks võib religioonide dialoog osutuda siis, kui osalejad tunnevad hästi oma religiooni ning on oma tõeveendumuse alustes veendunud. Võib olla vägagi oluline tunnustada seda, et usutõde peab olema inspireeritud Jumala tõest, sest Jumal elab „ligipääsmatus valguses“ (1 Tm 1:16). Ainult see, kes on avatud selleks, et aina uuesti Jumala sõna kõnetamist kuulda, on suuteline tõeliselt mõistma ka teisi, kes kasutavad Jumala poole püüdlemiseks teistsuguseid mõistmise ja vagaduse teid. Seega võib iseenda usu parem tundmaõppimine süvendada huvi ka lugupidamise vaimus toimuvate kohtumiste vastu teiseusklikega. Sellise huviga kaasneb võimalus, et meie poolt kohtumistele kaasa võetavate arusaamade, õpetuste ja praktikate kohta võidakse esitada raskeid küsimusi ning need võivad muutuda ja täieneda. Kohtumine võib heita uut valgust nii teise osapoole kui ka meie enda traditsioonile. Kristlased võivad koguni eeldada, et radikaalselt armuline Jumal väljendab ennast mittekristlikes religioonides mõnel sellisel moel, millest võib saada teoloogilise inspiratsiooni ja muutumise allikas. See kogemus võib olla raske ja isegi häiriv. Aga see võib ka avada meie enda usule ja selle üle arutlemisele uusi võimalusi ning anda sellele varasemast rohkem avarust ja sügavust.

4.3 Lähem pilguheit religioonide paljusust käsitlevatele piiblitekstidele

Kuidas saab teiste religioonide järgijatega suhtlemisele avatud ja nendega kohtumisest huvitatud arusaam usutõest ühilduda Uues Testamendis leiduvate ainuõigsusväidetega? Ap 4:12 öeldakse: „Ja kellegi muu läbi ei ole päästet, sest taeva all ei ole antud inimestele ühtegi teist nime, kelle läbi meid päästetak.“ Veel üks tuntud näide on Jeesus Kristuse kinnitus „Mina olen tee ja tõde ja elu. Ükski ei saa minna Isa juurde muidu kui minu kaudu“ (Jh 14:6).

Need ja teised sarnased Piiblis esitatud väited näivad olevat vastuolus nii avatud ja huvitatud hoiakuga religioonide dialoogi suhtes kui ka teiste religioonide, usutavade ja nende järgijate aktsepteerimise ja austamisega. Kui tõlgendame piiblitekste, milles räägitakse kristlaste suhetest teiste uskudega, peame tähele panema ajaloolist konteksti ja arvatavasti ka vastavate väidete taga peituvaid konkreetseid tüliolukordi. Varasemal ajal on mõningaid piiblitekste aeg-ajalt väärtarvitatud, kuna neid on peetud igikestvaks ajatuks tõeks, võtmata arvesse nende kirjutamise taustaks olevaid konkreetseid ajaloolisi asjaolusid ja konflikte. Tuntud näiteks on ekslik püüd kasutada Uues Testamendis leiduvaid juudivastaseid kirjakohti – nagu Mt 27:25 („Ja kogu rahvas kostis talle: „Tema veri tulgu meie ja meie laste peale!““), Jh 8:44 („Teie olete oma isast kuradist“) või 1Ts 2:15 („kes tapsid ka Issanda Jeesuse ning prohvetid ja kiusasid meid taga; nemad ei ole Jumalale meelepärased ja on kõigi inimeste vastased“) – selleks, et põhjendada kristlaste üldist vaenulikkust juutide suhtes.

Lisaks on Jeesus Kristusest kui ainsast päästeteest rääkivaid piiblitekste kasutatud argumendina ka selliste religioonide vastu, mida Piibli kirjutamise ajal veel olemas ei olnud (nt islam) või millest Piibli autorid midagi ei teadnud (nt Ida-Aasia religioonid).

4.3.1. Vana Testament

Vanas Testamendis eeldatakse ja sageli ka öeldakse, et peale Jahve on olemas veel teisi jumalaid. Seal mööndakse, et eri rahvastel on erinevad jumalad. Juudi rahva väljakujunemise käigus jõudsid nad mõistmiseni, et nende erinevad (esiisade) jumalad on tegelikult üks ja seesama Jumal, kes ilmutas ennast kui Jahve (vt nt 2Ms 6:2; 3:13–15. Ent see Jumal erineb siiski muude rahvaste mitmesugustest jumalatest.

Seda võib näha juba esimese käsu teisi jumalaid välistavast sõnastusest: „Ja Jumal kõneles kõik need sõnad, öeldes: „Mina olen Issand, sinu Jumal, kes sind tõi välja Egiptusemaalt, orjusekojast. Sul ei tohi olla muid jumalaid minu palge kõrval!““ (2Ms 20:1–3, vt 5Ms 5:7). Selle käsu põhiohk ei ole väitel, et ainult Iisraeli Jumal on olemas (monoteism), vaid et israeliitid peavad järgima ja teenima ainult seda Jumalat (monolatria). 5Ms 4:19–20 öeldakse koguni, et Iisraeli Jumal on andnud teistele rahvastele taevased jumalused (näiteks tähed), aga enda omaks on ta valinud Iisraeli rahva. Mi 4:5 öeldakse: „Kuigi kõik rahvad käivad igaüks oma jumala nimel, käime meie Issanda, oma Jumal nimel, ikka ja igavesti.“

Ka kõigi nende Vana Testamendi arvukate kirjakohtade, milles mõistetakse hukka teiste rahvaste kultused ja rituaalid – eriti kaananlaste Baali kummardamine (nt 2Kn 17:7jj; 21:1jj; Ps 31; 78; 96; 97; 106; 115; 135) –, ning Jesaja, Jeremija, Hesekieli ja Hoosea prohvetiraamatute eelduseks on arusaam, et neil rahvastel on oma jumalad. Jahve poolelt vaadates suhtutakse neisse jumalatesse kriitiliselt. Nende tekstide sageli poleemiline tonaalsus osutab, et kriitika ei ole suunatud niivõrd nende jumalate endi vastu, vaid on mõeldud hoiatusena Iisraeli rahvale, et nad ei võtaks judaismi liigselt üle kaananlaste religiooni elemente.

Hilisema ajajärgu Vana Testamendi teoloogias hakati kahtlema juba ka teiste jumalate olemasolus. Kujunes välja arusaam, et teiste rahvaste jumalad on üksnes näiliselt jumalad. See oli tingitud monoteismist, mis arendati välja Paabeli pagenduses, kus Jahved võrreldi teiste jumalatega. Jesaja raamatus asendatakse selline jumalate paljususest rääkiv kõneviis rõhutatult monoteistliku sõnumiga (vt Js 40:18.25; 44:6–8; 46:9). Pagendatute lohutamiseks ja nende lootuse tõstmiseks ei piirdud prohvet üksnes väitega, et teiste rahvaste jumalad on jõuetud ja vaiksed, vaid kuulutab, et neid ei ole üldse olemas, sest nad ei ole midagi muud kui inimeste loodud ajalikud kujutised. Kuna Jahve on neist jumalatest erinev, saab ta õigusega väita: „Mina olen esimene ja viimane, ja ei ole muud Jumalat kui mina“ (Js 44:6, vt ka Js 43:10–11: „enne mind ei ole olnud ühtegi jumalat ega tule ühtegi pärast mind. Mina, mina olen Issand, ei ole muud päästjat kui mina“; vt ka Js 45:14, 18, 21–22; 5Ms 4:1–40).

Siit on näha, kuidas jumalamõistmine Vanas Testamendis muutus: arusaam, et israeliitid peavad teenima ainult Jahved, muutub aja jooksul kriitiliseks hoiakuks teiste rahvaste jumalate suhtes, keda hakatakse pidama üksnes pseudojumalateks. Selle tagajärjel tekkis usk, et Jahve ei ole üksnes oma rahva, vaid kõigi rahvaste ja terve universumi Jumal. Jumala tegevuse kõikjale ulatuvust rõhutatakse näiteks Joonas raamatus, kus prohvet peab õppima, et Jumala arm ei piirdu ainult Iisraeli rahvaga. Psalmis 67 kiidetakse Jumalat selle eest, et ta mõistab rahvastele kohut õigluses ja juhatab rahvahõime maa peal. Am 9:7 järgi tõi Jumal Iisraeli välja Egiptusest, aga peale selle ka vilistid Kaftoorist ja süürlased Kiirist – seega juhatab ta isegi neid rahvaid, kes teda ei

kummarda. Näiteid sellest, kuidas Jumal juhatab ja suunab teisi rahvaid, võib leida ka Js 19:24–25; 45:1 ja Jr 27:4–11. Ml 1:11 väidab koguni, et Jahved teenitakse ka teiste rahvaste seas.

Samas ei ole teised rahvad Vana Testamendi järgi kutsutud Jahved kummardama. Mõnes Vana Testamendi kirjakohtas on väljendatud ideed, et kõik rahvad rändavad Siionisse, mis on Jahve maapealne asupaik. Sellest võib välja lugeda, et Jahved peetakse kogu maailma Jumalaks (vt Js 2:2–4; Mi 4:1–4). Ent isegi kui Jahve on selle arusaama järgi ainus tõeline Jumal, kes tegutseb kogu maailmas, peetakse tema kummardamist ikkagi ainult Iisraeli rahva pärisosaks. Kuigi see Jumal valitseb kõiki rahvaid, on ainult israeliidid kutsutud ja kohustatud teda teenima.

Vanast Testamendist ei nähtu kuigi suurt huvi Jumala olemust ja üldist tegevust käsitlevate üldistuste vastu. Tähelepanu keskmes on lugu Jumala ja tema rahva suhetest. Sellest aspektist mõistetakse ka Jumalat kui kogu maailma loojat, kes on loonud iga viimse kui inimese oma näo järgi ja on sõlminud universaalse lepingu kõikide inimestega (vt 1Ms 1 ja 9).

4.3.2. Uus Testament

Ka Uuest Testamendist võib leida mõningaid vanatestamentlikke motiive ning kriitilist hoiakut selle suhtes, et rahvad on Jumalast ära pöördunud. Osa sellest kriitikast on suunatud teiste juutide vastu ning teine osa kehtib ka muude rahvaste ja isegi kõikide inimeste kohta. Seda väljendab näiteks Rm 1:18–32, kus väidetakse, et Jumal on kõikidele inimestele avaldanud selle, mida temast on võimalik teada. Seetõttu „nad ei saa endid vabandada, sest et Jumalat tundes nad ei ole ülistanud ega tänanud teda kui Jumalat“ (Rm 1:20–21). 1Kr 10:20 leiame väite, et need jumalad, kellele paganad ohverdavad, on tegelikult hoopis kurjad vaimud. Siin jätkub vanatestamentlik mõtteviis. Selle religioonide kriitikaga samasse ritta kuulub arusaam, et endisest usust kristlusesse tulnud inimesed on „ebajumalaist pöördunud Jumala poole, teenima elavat ja tõelist Jumalat“ (1Ts 1:9). Samuti võib hilisema vanatestamentliku mõttelaadi jätkuks pidada väidet, et „paganad [...] ei tea midagi Jumalast“ (1Ts 4:5), olgugi et Iisraelile tuntud Jumal on universaalne Jumal.

Need (ja teised) Uue Testamendi tekstid iseloomustavad hästi juba Vanast Testamendist tuttavat, järjest laiemalt levinud mõttearendust selles suunas, et Iisraeli Jumal on universaalselt kõikide inimeste Jumal. Nii leiame Uuest Testamendist arutlusi sellise jumalamõistmise tähenduse üle, mis apostel Pauluse järgi sai lõpuks täielikult selgeks ja nähtavaks Jeesus Kristuses. Iisraeli Jumal, kellest Jeesus tunnistas ning kes sai Jeesuses endas nähtavaks ja lihaks, on radikaalselt armuline Jumal kõikidele inimestele! Uue Testamendi kirjutistest ja eriti Pauluse kirjadest on näha, kui raske on erinevate tekstide autoritel sellisest jumalamõistmisest tulenevate järeldustega leppida. Need järeldused ei ole olnud alati ja igal pool ühesugused. Need on sõltunud arutelus osalevaid inimesi ümbritsevast kontekstist ja neid otseselt puudutanud probleemidest. Seetõttu ei lõppenud Jumala universaalsuse järelduste üle arutlemine Uue Testamendiga, vaid on jätkunud läbi kogu ajaloo.

Uues Testamendis on dokumenteeritud mõned oma aja konfliktid, mida võib näha väga teravast poleemikast teiste juutide vastu. Kui me soovime tänapäeval kujundada üldist seisukohta kristluse ja judaismi suhete kohta, siis ei ole nendest poleemilistest väljenditest mingit abi. Samuti ei saa neid kasutada ristiusu ja muude religioonide vahekorra üldiseks määratlemiseks, sest neis

käsitletakse kristlaste-juutide suhete probleeme, mis esinesid 1. sajandil ühes väga konkreetses piirkonnas.

Pigem tuleb ristiusu ja teiste religioonide vahekorra määratlemise juhtnööri otsida kõigepealt Jeesuse õpetusest ja tegevusest, nii nagu nelja evangeeliumi tunnistus seda vahendab. Rääkides usust Jeesusesse Kristusesse, tuleb teiseks arvesse võtta selle erinevaid avaldumisvorme, nii nagu need kajastuvad kõigis Uue Testamendi erinevates raamatutes.

Jeesuse enda arusaama järgi oli ta saadetud kuulutama juutidele (Mt 15:24). Nii läkitas ka tema oma jüngrid juutide juurde (Mt 10:5–6) ning tal polnud mingit põhjust pöörata tähelepanu muudele religioonidele ja kultustele või nende erinevatele jumalatele. Nii näiteks ei maininud ta oma kodulinnast Naatsaretist kõigest kaheksa kilomeetri kaugusel asunud hellenistlikus Sepphorises valitsenud uskude paljusust. Me ei tea, et tema suust oleks kõlanud hukkamõistvaid hinnanguid teiste rahvaste ja kultuste kohta. Küll aga hoiatas ta enda järgijaid, et nad oma kutsumust tõsiselt võtaksid, sest vastasel korral kutsub Jumal nende asemele teised (Mt 8:11–12; Lk 14:16–24). Järelikult oli ta vähemalt teadlik võimalusest, et Jumalal võib olla suhe ka teiste rahvastega.

Oma kuulutuses tõstis Jeesus teiste seas esile Jumala valitud mittejuute, nagu näiteks Sarepta lesknaist, kelle juurde Jumal läkitas prohvet Eelija Iisraeli leskede asemel (Lk 4:26), või süürlast Naamanit, kes oli prohvet Eliisa ajal ainus Iisraelis puhtaks saanud pidalitõbine (Lk 4:27). Ta osutas eeskujulikule usule, mida väljendasid näiteks Kaanani (või Sürofoiniikia) naine, kelle tütre ta terveks tegi (Mt 15:21–28), ja Kapernauma (roomlasest) väeülem, kes palus, et Jeesus tema teenri tervendaks (Mt 8:5–13).

Evangeeliumilugudes räägitakse, et Niineve rahvas võttis kuulda prohvet Joonas õpetust ja üleskutset patukahetsusele (Lk 11:30–32) ning Jeesus lubas välismaisel lausujal jätkata kurjade vaimude väljaajamist seni, kuni ta teeb seda Jeesuse nimel (Mk 9:38–40). Tähtsõnana halastajast samaarlasest rõhutas Jeesus, et röövitud meest ei tõtanud ennastalgavalt abistama preester ega Jeruusalemma teenistusele kiirustanud leviit, vaid hoopis mees Samaariast, mille elanike kohta arvati, et nad ei ole Jahve järgijad (Lk 10:29–37). Johannese evangeeliumi 4. peatükis räägitakse, kuidas Jeesus istus allika ääres Samaaria naise kõrval ja jäi nende külasse kaheks päevaks.

Evangeeliumide põhjal on üldiselt selge, et jumalariigi küsimustes polnud ühiskondlikel või religioosetel piiridel Jeesuse jaoks tähtsust. Jeesus suhtles peamiselt juutidega. Ent nii Samaarias kui ka Galilea põhjaosas puutus ta ilmselt kokku teiste rahvusrühmade ja teiseusuliste inimestega ning ei teinud sellest probleemi. Tema hoiak nende inimestega kohtudes näib olevat lähtunud ikka ühtemoodi teadlikkusest jumalariigi läheduse kohta. See Jumal oli Jeesuse jaoks tingimusteta ja radikaalselt armuline. Jeesus Kristuse sõnumi tuuma võib kokku võtta nii: Jumal tahab päästet kõikidele inimestele. Ta on nagu kadunud laste hea isa ja otsib iga kadunud lammast otsekui hea karjane (Lk 15). Jumal kutsub oma pidusöögile ka need, kes on temast kaugel, kui esimesena kutsutud kohale ei tule (Lk 14:16–23). „Ja inimesi tuleb idast ja läänest, põhjast ja lõunast ning istub lauda Jumala riigis“ (Lk 13:29). Näib, et Jeesuse jaoks ei olnud esmatähtis usu tunnistamine. Talle oli oluline Jumala tahte teostamine ja täitmine: olla aktiivselt solidaarne näljaste, haigete, võõraste ja vangistatutega (Mt 25:31–46). „Sest kes iganes teeb Jumala tahtmist, see on mu vend ja õde ja ema“ (Mk 3:35). Ap 10:34–35 järgi mõistis Peetrus, „et Jumal ei ole erapoolik, vaid talle

on vastuvõetav iga rahva hulgast see, kes teda kardab ja teeb õigust.“ Saabuva jumalariigi valguses väheneb seniste ühiskondlike, kultuuriliste ja usuliste eraldusjoonte tähtsus nii, et need muutuvad tegelikult lausa ebaoluliseks. Kõige tähtsam on elada vastavalt jumalariigi lähedusele. Jumalariigi ligioleku teadvustamine ja oma elus sellest juhendumine on otsustav tegur, mis eristab inimest kõigist neist, kes seda ei tee. Mitte kõik inimesed, kellele Jeesus kõneles, ei järgnenud talle. Mõned ei suutnud muuta oma elu nii, et see vastaks jumalariigi lähedusele, kus teostub Jumala õigus.

Usk Jumala tingimusteta armastusse ja armu viib vältimatult järelduseni, et uue lepingu kehtivus ei piirdu ainult juudi rahvaga. Seda järeldust rõhutas eriliselt Paulus ja sellest tunnistab ka Apostlite tegude raamat. Kui Jumala armul ja armastusel ei ole mingit religioosset (või muud) eeltingimust, siis põhimõtteliselt ei saa religioosse kuuluvuse põhjal mitte kedagi sellest Jumala armust ja armastusest välistada. Loomulikult võivad inimesed selle armu ja armastuse tagasi lükata või seda eirata nii, et nende ja Jumala vahele jääb otsekui põhjatu kuristik. Ent Jumala tahe päästa iga inimene hõlmab endasse isegi selle lõhe ja eraldatuse ning toob eraldatud tagasi.

Pauluse järgi on Jumal ennast ilmutanud oma loomistões. Seetõttu ei saa ükski loodu väita, et tal pole sellele ilmutusele ligipääsu (Rm 1:18–20). Jumal on kirjutanud seaduse paganate südamesse. Ap 14:15–17 loeme, et Jumal on andnud endast tunnistust kõikide rahvaste seas. Ap 17:22–31 järgi tunnistab Paulus Areopaagil peetud kõnes Ateena kodanikele, et nende teenitav tundmatu Jumal on seesama Iisraeli Jumal, keda Jeesus nimetas isaks. See Jumal „ei ole kaugel ühestki meist, sest tema sees meie elame ja liigume ja oleme, nagu ka mõned teie luuletajaist on öelnud: „Sest ka meie oleme tema sugu““ (Ap 17:27–28).

Mida saab sellest Uue Testamendi tunnistusest järeldada kristlaste ja teiste religioonide esindajate suhete kohta? Hirm nendega kohtumise ees ja neisse kahtlustavalt suhtumine ei ole kooskõlas Jeesuse eeskujuga. Jeesust järgides peaksid kristlased üles näitama avatust ja huvi teiseusuliste inimestega suhtlemise vastu. Teiste religioonide järgijate ja esindajatega dialoogi pidamisele pole mingeid piiranguid. Esiteks on selline kõnelemine ja suhtlus juba iseeneses tähenduslik. Teist usku inimestega suhtlemine, mis hõlmab elu kõiki aspekte (k.a majandus, kultuur, perekond, teadus, poliitika), peaks seetõttu toimuma religioossetes asjades lugupidavalt: austades suhtluspartneri usuvabadust ja tunnustades tema religioosset enesemääramisõigust. Uue Testamendi järgi peaksid kristlased vaatama teiseusulisi samasuguse pilguga, nagu Jeesus neid vaatas, ja suhtuma neisse samuti, nagu suhtub Jumal. Jumala radikaalne arm on suunatud neile samuti nagu kõigile kristlastele, aga ka ateistidele ja agnostikutele. Selle ning tänapäeval normiks saanud iga inimese autonoomia (k.a religioosse enesemääramisõiguse) tunnustamise tõttu võivad ja peavadki religiooni küsimused kuuluma eri usku inimeste mõttevahetuse juurde. Tänu Jumala radikaalsele armule pole mingit piiri ega kitsendust, mis ei lubaks meil pöörduda kõikide inimeste poole, olenemata nende religioosset kuuluvusest, palvega: „Andke endid lepitada Jumalaga“ (2Kr 5:20). See on radikaalselt armulise Jumala enda palve, mille ta esitab igale viimsele kui inimesele. Seda Jumalaga leppimise palvet esitades tegutsevad kristlased kui Jumala saadikud.

5. Paljuusulises ühiskonnas üheskoos elamine

Eelmises peatükis esitati teoloogiline visand põhjustest, miks evangeelsed kristlased peaksid teiseusuliste inimestega konstruktiivselt läbi käima, ning sama arutluskäik kehtib ka mitteusklike

ja usulise kuuluvusega inimeste suhtes. Jumala radikaalne arm annab meile vabaduse suhelda teistega enesekindlalt ja avatult. Kõige sagedamini kasutatakse sellise suhtluse kohta dialoogi mõistet, mis hõlmab kõigi osalejate enesekindlat kõnelemist ja tähelepanelikku kuulamist. Selline dialoog ei tähenda üksnes otsest vestlust erinevate inimeste vahel, vaid osutab ka teatud põhihoiakule, elamisviisile või suhtluslaadile.

Naabrite, töökaaslaste ja sõpradena osalevad paljud inimesed aktiivselt nn *eludialoogis*. Selle asemel et lihtsalt külge külje kõrval elada, otsustavad kogukonnad ja inimesed teadlikult ja konstruktiivselt elada üheskoos ja üksteisega suhteid luua. Järgnevas esimeses alaosas (5.1) tutvustatakse sellise dialoogikultuuri põhielemente. Teises punktis (5.2) arutletakse religioonide suhete ja dialoogi probleemide ja võimaluste üle. Peatükk lõpeb ülevaatega võimalikest religioonide koostöö valdkondadest (5.3).

5.1 Dialoogikultuuri arendamine üheskoos elades

Euroopa evangeelsed kristlased ja kirikud osalevad aktiivselt paljudes eri tasandite dialoogiprotsessides. Neis käsitletavat teemasid ja probleeme hõlmavad nii teoloogia ja spirituaalsuse kui ka eetika ja sotsiaalpoliitika küsimusi. Igapäevaelus tekib eri usku naabrite, pereliikmete, töökaaslaste, võistkonnaliikmete ja kodanikena koos elavate inimeste vahel spontaanseid kahekõnesid. Tüüpiliselt usujuhtide vahel korraldatakse kohtumisi, et arutada nii vastavate kogukondade kui ka terve ühiskonna jaoks olulisi teemasid. Kogudused ja usuosadused on hakanud vajalikuks pidama üksteise pühamate küllastamist ning usupühadel kokku saamist ja vastastikust tervitust. Noortetöös ja religiooniõpetuses võetakse kasutusse uusi mängulisi meetodeid, mis tekitavad uudishimu ja kokkupuuteid teistega. Sellised erinevad dialoogiliste kohtumiste vormid on kõik võrdselt olulised, sest need vastavad erinevatele vajadustele.

Kohtumine ja dialoog aitavad ületada hirmu ja ükskõiksust teiste usuosaduste või religiooni kui sellise suhtes. Euroopas suhtub päris palju inimesi religiooni kahtlustavalt või isegi vaenulikult. Üha enam näib levivat religioosne kirjaoskamatus, võimetus mõista religioosse pühendumise tähendust. Samal ajal kardavad paljud kristlaskonna liikmed kokkupuuteid teist usku või usuta inimestega, sest nad ei oska ise oma usku sõnastada ja neil puudub kogemus, kuidas käia ümber erinevustega usulistes küsimustes. Nad tõmbuvad pigem oma kogukonda tagasi, pidades seda üha keerulisemaks muutumas maailmas turvaliseks varjupaigaks. Ent selline tagasitõmbumine on vastuolus kiriku ülesandega pöörduda maailma poole. Selle ülesande täitmine hõlmab kohtumisi usklike ja mitteusklike inimeste vahel, mida tuleks käsitleda dialoogilises vaimus.

Kõnelustel osalejate seas võib leida väga erinevaid ajendeid, mis on pannud neid dialoogi alustama. Mõned nendest on järgmised:

- püüd mõista, kuidas teiseusulised oma usuteekonda kirjeldavad;
- soov saada teiste uskude kohta usaldusväärset teavet;
- vajadus lahendada eri usku inimeste vahel tekkinud arusaamatusi;
- ühine osalemine usupühade tähistamises ja rituaalides;
- oma usukogemuste jagamine teistega;
- püüd lahendada teoloogilisi probleeme, mis on päevakorra tõiunud teiste uskude mõjul;

- teiste inimeste usukogemuste tundmaõppimine;
- teiseusuliste ja mitteusklike inimeste ja rühmadega heanaaberlike suhete loomine;
- ühine tegevus puudust kannatavate inimeste heaks;
- koostöö ühiskonna solidaarsuse ja sidususe tugevdamiseks.

Ühtede jaoks on dialoog osa nende usuteekonnast, teistele pigem intellektuaalne seiklus, kolmandatele aga hoopis sotsiaalpoliitiline paratamatus. Konkreetse dialoogiprotsessi keskmes olevast aspektist olenemata on dialoog alati liikumine, mille eesmärk on lahutatud või killustunud osi taas ühendada ja vastastikust mõistmist suurendada.

Isegi religioonide kohtumise/dialoogi sisu ja eesmärki täpsustamata on selge, et tegevust saab religioonide või eri usku inimeste dialoogiks nimetada üksnes juhul, kui on olemas mingisugune väidetav ja eeldatav *religioosne* erinevus. Kõige olulisemaks peetakse tavaliselt dialoogis osalejate usulise identiteedi, kuuluvuse ja taustaga seotud erinevusi. Kultuurilisi, sotsiaalseid, rahvuslikke ja soolisi erinevusi enamasti samal määral ei rõhutata. See ei tähenda, et neid ei ole olemas. Samuti ei saa sellest järeldada, et need muud erinevused ei ole dialoogi käigus toimuva mõtestamise ja tegevuseesmärkide püstitamise protsessis olulised. Mõnikord mõjutavad need muud erinevused dialoogi isegi rohkem kui usuline identiteet ja eneseväljendus. Olenevalt kontekstist, kirikute ees seisvatest aktuaalsetest sotsiaalsetest, kultuurilistest ja religioossetest probleemidest ning konkreetsetest dialoogidest, milles nad osalevad, on oluline rohkem või vähem tähele panna ka osaliste muid inimlikke erinevusi või sarnasusi peale nende religioosse kuuluvuse, veendumuste või tausta.

Üks dialoogi iseloomulikke tunnuseid on eeldus, et partnerid kohtuvad võrdsetel alustel: mõlemad on tulnud teist ära kuulama ja ise rääkima. Osalejate ühine eesmärk on vastastikust mõistmist suurendada. See dialoogis võrdselt osalemise eeldus kehtib sellele vaatamata, et tegelikus elus raskendavad selle teostamist paljud erinevused ja ebavõrdsed lähtekohad. Üks dialoogi oluline osa on esmakordne kokkusaamine eesmärgiga panna paika ühine päevakord. Religioonide dialoogi puhul on oluline ka eeldus, et usk on elav tegelikkus, mida loob ja hoiab elav Jumal. See tähendab, et dialoog ei ole pelk mõttevahetus kivistunud usutraditsioonide üle, vaid selles käsitletakse õpetusi ja praktikaid, mis on seotud kaasaegsete probleemidega ja saavad kuju konkreetse inimeste eludes.

Väga oluline on näha, et dialoogiprotsesside eelduseks on vastav haridus, mis annab inimestele oskuse dialoogi pidada, ning samal ajal on dialoog ise õppimiskogemus, mis inimesi kujundab ja muudab. Sellest nähtub, et dialoog peab jätma inimestele ruumi õppida ja areneda. Teatud mõttes on dialoog vahend, mis aitab vältida kahte äärmust: ühelt poolt usuline harimatus ja teiselt poolt religioosne absolutism. Inimesed, kes osalevad religioonide dialoogis, võtavad religioosset pühendumist ja sellega ka erinevust tõsiselt. Nad seavad kahtluse alla kõik usu kohta esitatavad relativistlikud ja absolutistlikud seisukohad. Igasugune üldine jutt religioossusest või vaimsusest muutub küsitavaks, kui selle kõrvale asetada need konkreetsed uskumisviisid, mida inimesed oma elus tegelikult järgivad ja kogevad.

Religioonide dialoog on sageli väga tihedalt seotud kultuuridevahelise dialoogiga. Viimastel aastatel on hakatud üha rohkem teadvustama iga usukogukonna sees leiduvat sisemist kultuurilist mitmekesisust. Mõnikord saab religioonide dialoogist alguse kultuuridevaheline dialoog ja

mõnikord toimub protsess vastupidi. Mõlemad dialoogivaldkonnad on Euroopa tuleviku seisukohalt äärmiselt olulised. Igal pool, kus usukogukonnad selliseid protsesse alustavad, kus inimesed õpivad erinevustele vaatamata koos elama, aitab see väga konkreetselt kaasa ühiskonna heaolu suurenemisele. Religioonide dialoog aitab ületada läbi kogukondade jooksvaid lõhesid ja aitab inimestel elus endale sobivaimat teed leida, et muutuda nii usu kui ka kodanikuteadvuse poolest küpsemaks.

5.2 Religioonide suhted ja dialoogid – probleemid ja võimalused

Religioonide suhete ehitamises ja dialoogides ette tulevad probleemid ja võimalused sõltuvad väga palju kontekstist ja sellest, millised inimesed ja rühmad on kaasatud. Mõne kiriku kohalikus kontekstis ei ole religioonide paljusus kuigi suur, samas kui teised tegutsevad väga mitmekesisel keskkonnas ning võivad olla protestantide või kristlastena isegi vähemuses. Mõnikord seisneb raskus selles, et anda eri religioonide inimestele ruumi ja võimalusi reaalselt kokku saamiseks, ühistegevusteks või üldse kontakti loomiseks. Ent kõige keerulisem ülesanne võib peituda ka selles, kuidas luua kokkusaamiseks rahuldavad eeldused, mis põhineksid võrdsel partnerlusel. Kellega kõnelusi pidada või kohtuda, milliseid teemasid käsitleda, kus kokku saada ja milliseid tegevusi teha on samuti tähtsad küsimused, millele mõelda. Nende küsimuste vastustest sõltub kohtumiste vorm ja sisu.

Eelkõige usujuhtide osalusel toimuv ametlik dialoog võib olla vajalik selleks, et anda üldine roheline tuli koguduste ja ilmikutele tasandi kontaktidele ja dialoogile. Samas võivad üksnes juhtkonna tasemel toimuvad kokkusaamised jääda piiratuks, kuna neil saab osaleda ja seisukohti väljendada üksnes kitsas ring inimesi. Samuti võivad need muutuda väga meeskeskseks, sest enamus usujuhte on mehed. Kuna eri religioonide hoiakud soo ja soorollide suhtes on erinevad ning need erinevad hoiakud ise on nii religioonidevaheliste kui ka -sisteste konfliktide allikaks, vajab see küsimus erilist tähelepanu. Religioonidevahelistel kohtumistel osalevate evangeelsete kirikute naissoost vaimulike jaoks on oluline võimalus olla oma meeskolleegidega võrdselt kaasatud, et vältida olukorda, kus nad ei saa usujuhtide „vendluse“ süvendamise ettekäändel dialoogis täisväärtuslike partneritena osaleda. Lisaks peaksid dialoogiosalised hoiduma sooküsimuste ületähtsustamisest nii, et need muutuvad vastandumist suurendava identiteedipoliitika osaks. Selle asemel võiksid kohtumistel esindatud usutraditsioonid esitada üksteisele küsimusi soolise õigluse ning soo ja naiste õiguste küsimustes valitsevate ideaalide ja tegeliku olukorra lahkevuste kohta.

Mõnikord korraldavad religioonide dialoogi ja *diapraktikat* naisühendused. Need ühendused tegutsevad tihti rohujuuretasandil ja on kursis argiprobleemidega ning neist võib olla abi, et juhtkonna taseme algatustel ei katkeks side tegeliku eluga. Seega on oluline luua sidekanaleid selliste rohujuuretasandi kõneluste ja kõrgema tasandi kohtumiste vahel. Kuna seisukohtade erinevus on religioonide dialoogis juba eelduslik, annab see hea võimaluse käsitleda vastuolulisi küsimusi. Dialoogi eesmärk ei ole saavutada täielikku ühtsust religioossetes asjades või kõigis küsimustes üksmeelele jõuda, vaid pigem süvendada püsima jäävate erinevuste tingimuses suhteid ja sõprust. Tänu sellele võib dialoogi õhustik luua väga head eeldused avameelsuseks ja võimaldada mõnel juhul isegi vabamat eneseväljendust kui oma kogukond.

On kohti, kus eri usurühmituste vastandumise tase on madal. Teisal jällegi esineb pingeid nii kohalikul kui ka riiklikul tasandil. Kontaktid, suhete loomine ja dialoog on olulised mõlemal juhul. Kui religiooni või mõne usutavaga seoses esineb kohalik või kogu riiki hõlmav konflikt, on oluline tõlgendada toimuvat läbi mitme eri vaatenurga. Milles seisneb konflikti religioosne osa? Millised on sotsiaalsed, kultuurilised ja poliitilised tegurid? Mõnel juhul on oluline keskenduda religiooni ja usulisele identiteedi asemel rohkem muudele asjaoludele.

Religioonil põhinev identiteedipoliitika tekitab probleeme nii usukogukondadele kui ka religioosse ja mittereligioosse elanikkonna suhetele. Kirikute ülesanne on toetada koguduseliikmete usku Kristusesse ja jääda samal ajal avatuks teistele. See kahetine ülesanne peaks kajastuma ka kirikute kuulutuses ja üldises töös ning järelemõtlemises teiste usklike (ja mitteusklike) inimeste ja rühmadega üheskoos elamise ja nendesse lugupidavalt suhtumise üle. Kuna Euroopas esineb nii võõravaenulikke, antisemiitlikke kui ka islami-/muslimivastaseid hoiakuid, peavad siinsed kirikud pakkuma alternatiivseid lugupidamisel ja teadmistel põhinevaid võimalusi, kuidas teistest rühmadest ja inimestest rääkida, ning mõistma hukka kristliku sõnumi igasuguse rakendamise võõrandava ja inimvaenuliku kõne ja poliitika teenistusse.

5.3 Koostöö praktilistes kokkupuutevaldkondades

Üks praegusel ajal kogukondade, riikide valitsuste ja Euroopa institutsioonide ees seisev probleem on eelkõige Süüria sõjast tingitud pagulaste suur arv, aga ka muudest konfliktipiirkondadest pärit pagulaste ja sisserändajate hulga suurenemine. Seoses pagulaste ja sisserändajate pakiliste vajadustega, aga ka pikemas perspektiivis turvalisuse ja kuulumise tagamisega on alates 2014. aasta suvest suurenenud teadlikkus humanitaarkriisist. Kodanikuühiskond, sealhulgas paljud evangeelsed kirikud ja muud usuühendused on pakkunud konkreetset praktilist abi ning toetanud külalislahke ja hooliva õhkkonna loomist. Süüria pagulaste seas on nii muslimeid kui ka kristlasi ning pagulaste eest hoolitsemine võib olla üks oluline ülesanne, millega islami-kristluse dialoogirühmades ja muudes koostöövormides tuleb lähiajal tegeleda. Pagulaste ning koguduseliikmete ja muu elanikkonna kohtumiskohtade loomine ja nende kontaktide soodustamine annab head eeldused vastastikuste hirmude vähendamiseks ning aitab vältida võimalikke hõõrumisi ja pagulaste vastu suunatud vägivalda, mida on juba mitmel pool ette tulnud.

Euroopa ajaloole tagasi vaadates näeme veel ühte tähelepanu vajavat nähtust, mille jäljed püsivad usukogukondades tänaseni. Uusaegse Euroopa ajaloos aset leidnud rasked konfliktid usukogukondade vahel on paljudes maades viinud riigi sekulariseerumiseni, tänu millele vabanes riik ühelt poolt religioosse hegemoonia alt ja teiselt poolt vabanesid usukogukonnad riigi ülemäärasest sekkumisest. Sellest ajaloolisest protsessist välja kasvanud ilmalik riik loob raamistiku, mille sees erinevad usukogukonnad saavad omavahel suhelda ja ühist läbikäimisruumi luua.

Ent viimastel aastakümnetel on paljudes Euroopa riikides esile kerkinud uus probleem: lisaks riigile ja selle institutsioonidele on sekulariseerunud ka ühiskond ja avalik sfäär, mistõttu järjest enam levib seisukoht, et usk on iga inimese isiklik asi. Sellest vaatevinklist võidakse usutunnistuste paljusust näha ohuna, mis võib ühiskonda lõhestada.

Selliste religiooni taltsutamise ja kodustamise püüdluste ohjamiseks peavad usukogukonnad edendama omavahelisi suhteid, mis näitaksid, et kestlik ja rahumeelne erinevustega toimetulek on tõepoolest võimalik. Elav religioossus ei ole miski, mis avalikku sfääri ohustaks, vaid pigem võimalus ühiskonda rikastada. Kui ühiskond ei püüa suruda usku avalikust sfäärist välja igäihe eraasjaks, vaid tunnistab religioonide avalikku rolli, siis muutub üheks peamiseks tähelepanu vajavaks valdkonnaks usundiõpetus. Usundiõpetus peaks kasvatama usklikke dialoogivõimekust ja religioosset kirjaoskust ning aitama neil aktiivselt dialoogis osaleda. Teine viimasel ajal kõne all olnud küsimus puudutab usukogukondade juhtide koolitamist ja võimalusi pakkuda erinevatele usukogukondadele kõrghariduse tasemel teoloogilist väljaõpet. Sellega seoses on mitmes riigis ülikoolide juures rajatud islami teoloogia õppetoole või konfessionaalsete islamiuuringute üksusi.

Eri usku inimeste korrapärase ja kestliku teabevahetuse tagamiseks luuakse religioonidevahelisi nõukogusid ja koostööplatvorme. On algatusi, mis võimaldavad eri kogukondade inimestel kokku tulla ja üheskoos mõne ühiskondliku probleemi lahendamise kallal töötada või üksteise religioosse pühendumise ja praktika tähenduse paremale mõistmisele kaasa aidata.

Euroopa evangeelsed kristlikud traditsioonid ning ka muud elavad usutraditsioonid ei ole staatilised ega ühetaolised. Kõigi selliste suurte traditsioonide sees nagu hinduism, budism, islam, judaism, sikhism ja kristlus võib leida kohalikke ja kontekstist tingitud erinevusi, erinevaid organisatsioone ja veendumusi, doktriine ja praktikaid. Ka religioonivälises maailmas on erinevaid suundumusi ja hoiakuid religiooni suhtes, mis ulatuvad ükskõiksusest teadliku lahtiütlemiseni. Dialoogipartneri või naabertraditsiooni kohta teadmiste omandamine on oluline mõistmist ja läbikäimist soodustav vahend. Teadmisi saab omandada nii otseses kokkupuutes kui ka vastavaid traditsioone uurides ja nende kohta lugedes.

Euroopa evangeelsed kirikud osalevad religioonide dialoogides ja kohtumistes paljudel tasanditel ja mitmel eri moel. Dialoogi konkreetne vorm ja tase sõltub muu hulgas näiteks sellest, kas evangeelne kirik on mingis paigas enamus- või vähemuskirik, aga ka sellest, milline on teiste usukogukondade struktuur ja esindatus kohalikus kontekstis. Enamasti on dialoogide eesmärk tugevdada eri usku inimeste vahel häid konstruktiivseid suhteid, kuna nad elavad kodanikena samas riigis või naabritena ühes kogukonnas. Vastastikused teadmised teineteisest on olulised, aga halvustava eelhoiaku ületamise ja erinevustega leppimise seisukohast kõige olulisem on inimeste vahel usalduslike suhete loomine. Evangeelsete kirikute haridustöö oluline ülesanne on kasvatada oma liikmete teadmisi, võimeid ja oskusi iseenda usu sõnastamisel.

Usuliselt mitmekesisema elanikkonnaga kaasnevad kirikute jaoks uut laadi proovikivid. Segaabielud ja paljudes peredes toimuv mitmeusuline lastekasvatus tekitab küsimusi laste ristimise ja õnnistamise kohta. Mõnikord soovivad erinevat usku partnerid ühist laulatustseremooniat/-liturgiat ja sama toimub ka matuste puhul. Mõnel pool korraldatakse religioonide ühispalvusi. Paljudel noortel kujuneb välja kaks või kolm religioosset kuuluvust, millest üks tuleneb perekonnasidemetest ja teine tekib sõprade mõjul. Kogemuste põhjal võib väita, et hästi toimivad regulaarsed religioonidevahelised kontaktid ja dialoog pakuvad häid võimalusi selliste ühiste küsimuste üle arutlemiseks. Samas võivad evangeelsed kirikud leida sellistele olukordadele erinevaid lahendusi, mille asetus suletuse-avatuse skaalal võib olla üpris erinev. Peamine eesmärk ei ole välistada kiriku ja selle liikmete puhul religioonide mistahes ristamist, vaid pigem mõista, et kirikusse kuulumine on inimeste jaoks oluline, aga samal ajal võib

neil olla teise usukogukonda kuuluv partner või laps või on nende elu mõni muu aspekt seotud teise religiooniga. Religioonide paljusus on tõsiasi ka inimeste argielus, mitte üksnes ühiskonna või poliitika tasandil. Jumala radikaalse armu ja religioosse paljususe suhte mõtestamisel ollakse evangeelsete kirikute kontekstis alles algusfaasis.

Lood usaldust loovatest kohtumistest ei mõjuta üksnes otseselt dialoogis osalenud inimesi, vaid ka nende töökaaslasi, pereliikmeid ja sõpru, kellele sellest räägitakse. Sageli käsitletakse neis lugudes ühist eetilist ja ühiskondlikku vastutust põletavate probleemide või kohalike konfliktide lahendamise eest. Näiteks Euroopas peetava islami-kristluse dialoogi kõige olulisem eesmärk on praegu ilmselt asendada mõlemapoolne hirm vastastikuse usaldusega. Ent Euroopa usukogukondade ees seisvad ühised probleemid on mitmetahulised ning eeldavad paljudes valdkondades ühise *diapraktika* võimaluste loomist. Sellised valdkonnad on näiteks religiooniõpetus ja noorte dialoogivõimekuse kasvatamine, varjupaigataotlejate ja pagulaste sotsiaalhoolekanne, vanurite eest hoolitsemine ja muud taolised tegevused, mida kirikutes nimetatakse diakooniaks. Kui mõistetakse neis valdkondades esinevaid ühiseid probleeme, võib dialoogist välja kasvada *diapraktika*, mis tugevdab religioonide piire ületavat kogukonnatunnet. Kuigi piirkonniti erineval määral, võib üldiselt eeldada, et tulevikus on Euroopas rohkem nii mitmeusulisi perekondi ja segaabelusid kui ka inimesi, kes on mitmesugustel põhjustel kogenud kuulumist rohkem kui ühte usukogukonda. Kui saaks näidata, et religioosse ja mittereligioosse kuuluvuse piire ületava ühise inimsuse loomine on võimalik, oleks see kehtiv tunnistus *radikaalsest armust*. Samuti annaks see evangeelsetele kristlastele juurde jõudu rõhutada paljuusulises Euroopas oma praktika radikaalselt *suhetele avatud* mõõdet.

Lisa 1. EKOE liikmeskirikute esitatud dokumentide loetelu

Kirik	Dokumendi pealkiri	Aasta	Keel	URL
Arnoldshainer Konferenz/ Saksamaa Ühinenud Evangeelne Luterlik Kirik (VELKD)	Religionen, Religiosität und christlicher Glaube	199 1	DE	(vt http://www.ekd.de/ezw/Publicationen_2608.php)
Evangeelne Kirik Austrias	Evangelische Christen und Muslime in Österreich. Eine Orientierungshilfe	201 1	DE	http://www.rpi-virtuell.net/workspace/CFF7AB462FDA-475C-A6C7-3F92D3174C51/Web-IN-TRA/Ev.%20Christen%20u.%20Muslime%20%C3%96sterreich.pdf
Evangeelne Kirik Badenis	Einander mit Wertschätzung begegnen. Zum Zusammenleben von Christen und Muslimen in Baden	200 5	DE	http://www2.ekiba.de/download/Votum_EOK_KA_Islam_030505.pdf
Evangeelne Kirik Badenis	Von Nachbarschaft zu Partnerschaft. Christen und Muslime in Baden. Ein Arbeitsbuch für Gemeinden und Dialoggruppen	201 4	DE	www.ekiba.de/html/media/dl.html?i=52343
Evangeelne Luterlik Kirik Baieris	Multireligiöses Beten. Handreichung	199 2 419 99	DE	-
Evangeelne Luterlik Kirik Baieris	Erste Schritte wagen. Eine Handreichung für die	200 0 320 09	DE	-

	Begegnung von Kirchengemeinden mit ihren muslimischen Nachbarn			
	Erste Schritte konkret.			
Evangelische Luterlik Kirik Baieris	Gelungene Beispiele aus dem Arbeitsfeld des christlichislamischen Dialogs ...	200 5?	DE	http://www.bayernevang.lich.de/www/download/Broschuere_erste_schritte.pdf
	Begegnungen von Kirchengemeinden mit Muslimen, islamischen Gruppierungen und Moscheevereinen			
Evangelische Luterlik Kirik Baieris	Ein überzeugtes "Ja".			
	Praxishilfen für christlich-muslimische Trauungen	201 2	DE	http://www.bayernevang.lich.de/www/img/elkb12_hr_trauung_neu.pdf
Berlin-Brandenburg-Silesia Ülem-Lausitzi	Diskussionsbeitrag: Grundlagen für den Dialog	201 2/13	DE	http://www.berlinermissionswerk.de/fileadmin/documents/Grundlagen_des_Dialogs.pdf
Evangelische Kirik				
Berlin-Brandenburg-Silesia Ülem-Lausitzi	Theologische Grundlagen zur Begegnung und zum Dialog mit Menschen anderen Glaubens, mit anderer	201 2/13	DE	http://www.berlinermissionswerk.de/fileadmin/documents/Theologische_Grundlagen.pdf
Evangelische Kirik				

	Religionszugehörigkeit				
	Er hat Liebe und Barmherzigkeit zwischen euch gesetzt – Handreichung für die Trauung				http://www.refbejuso.ch/fileadmin/user_upload/Dow_nloads/OeME_Migration/OM_Pub_christmuslim_Trauung.pdf
Bern-Jura-Solothurni reformeerit ud kirikud	von christlichmuslimischen Paaren	200 7	DE FR		http://www.refbejuso.ch/fileadmin/user_upload/Dow_nloads/Francais/PDF_divers/mariages_couples_isla_mo-chretiens.pdf
	"Il a mis entre vous de l'affection et de la bonté" – Guide pour le mariage de couples islamo-chrétiens				
Briti Kirikute Nõukogu	Relations with people of other faiths: guidelines on dialogue in Britain	198 1	EN	-	
Reinimaa Kirikute Konverents	Religionsfriheit als Menschenrecht im Christentum und Islam	200 9	DE/ FR (kokkuvõte EN)		
Evangeelne Luterlik Kirik Taanis	Mission and dialogue	200 6	EN		https://religionsmoede.dk/Resources/Persistent/0/8/4/2/08427ac7d8143c33f3d91ede4f9ba4fbef0584c1/Mission%20and%20dialogue.pdf
Evangeelne Luterlik Kirik Taanis	Rapport fra lytterunde organisationer og mos- blandt muslimske orkeer ²⁴	200 6	DK		http://religionsmoede.dk/Resources/Persistent/7/f/e/4/7fe4378d001f6f7f369fc0ecfff6e8627fd5c0dd/rapport-lytterunde-muslimer-1.pdf

²⁴ Vt Mogens S. Mogensen: The Christian-Muslim Dialogue Forum in Denmark (<https://religionsmoede.dk/Resources/Persistent/5/a/6/3/5a63d9baae6c27d04d1c58acfd19dfe59c3ad/The%20Christian-Muslim%20Dialogue%20Forum%20in%20Denmark.pdf>).

Evangelische Kirik Saksamaal (EKD)	Zusammenleben mit Muslimen in Deutschland. Gestaltung der christlichen Begegnung mit Muslimen	200 0	DE	http://www.ekd.de/glauben/44716.html
EKD	Christlicher Glaube und nichtchristliche Religionen	200 3	DE	http://www.ekd.de/download/Texte_77.pdf
EKD	Klarheit und gute Nachbarschaft. Christen und Muslime in Deutschland	200 6	DE	http://www.ekd.de/download/ekd_texte_86.pdf
EKD	„... denn ihr seid selbst Fremde gewesen“ - Vielfalt anerkennen und gestalten	200 9	DE	https://www.ekd.de/ekdtext_108.htm
EKD	Religiöse Orientierung gewinnen. Evangelischer Religionsunterricht als Beitrag zu einer pluralitätsfähigen Schule	201 4	DE	https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/20141106_denkschrift_evangelischer_religionsunterricht.pdf
EKD	Christlicher Glaube und religiöse Vielfalt in evangelischer Perspektive	201 5	DE	http://www.ekd.de/download/christlicher_glaube.pdf
EKD/ Ko- ordinations rat der Muslime	Dialogratgeber zur Förderung der Begegnung zwischen Christen und Muslimen in	201 5	DE N	E http://www.ekd.de/EKD-Texte/dialogratgeber_christen_muslime.html http://www.ekd.de/english/guidelines_christians_muslimes.html

	Deutschland	G							
	uidelines for encouraging dialogue between Christians and Muslims in Germany								
Prantsusmaa									http://www.eglise-protestante-unie.fr/Toutes-lesactualites/Choisir-la-
a									confiance2 (kirikut tutvustav brošüür, mis
Ühendatud	Choisir la	201	FR						sisaldab
Protestantlik Kirik	confiance	3							lühivõtteid kiriku seisukohtadest religioonidevaheliste suhete kohta)
Prantsusmaa	Quel accueil								
a	pour les couples								
Protestantlik Föderatsioon	protestants – musulmans dans nos Églises?	201 3	FR						-
Ungari (luterlik kirik)	Glaubensfreiheit und neue Religionsbewegungen	199 7	HU						
Evangeelne Kirik Hessen-Nassaus	In Vielfalt leben – Gott auf der Spur sein Life in Diversity – On God's Trail	200 3	DE	EN					http://www.zentrum-oekumeneekhn.de/fileadmin/content/Materialien/Dokumentationen/04-In-Vielfalt-leben--Gott-auf-der-Spursein.pdf http://www.zentrum-oekumeneekhn.de/fileadmin/content/Materialien/Life_in_diversity_2003.pdf
Evangeelne Kirik Hessen-Nassaus	Lobet und preiset ihr Völker! Religiöse Feiern mit Menschen muslimischen Glaubens	201 1	DE						http://www.zentrum-oekumeneekhn.de/fileadmin/content/Materialien/Dokumentationen/Broschueren/lobet_und_preiset.pdf
Evangeelne Kirik Hessen-Nassaus	Wenn Christen und Muslime in der Schule beten	201 4	DE						-
Hessen-Waldecki	Ermütigung und Befähigung zur	200 8	DE						http://www.ekkw.de/media_ekkw/downloads/ekkw_handreichung_christen_muslime.pdf

Evangeelne Begegnung von Kirik	Christen und Muslimen				
Hessen-Waldecki	Seelsorge und kirchliche Begleitung	201	DE		http://www.ekkw.de/media_ekkw/downloads/ekkw_140311_texte_seelsorge_begleitung_christlich_mu_slimischer_paare.pdf
Evangeelne Kirik	christlich-muslimischer Paare	4			
Tšehhoslovakia	Čírkev československá husitská ve vztahu k ekumeně (The Czechoslovak Hussite Church in Relation to Ecumenism)	201	CZ	EN	http://www.ccsch.cz/snem.php?part=1#part
Hussiitlik Kirik		4			
<i>Lausanne'i liikumine</i>	The Cape Town Commitment	2010	EN		https://www.lausanne.org/content/ctc/ctcommitment
Maaailma evangeliseerimise Lausanne'i komitee	Understanding Muslims	2004	EN		http://www.lausanne.org/docs/2004forum/LOP49_I_G20.pdf
Metodisti Kirik Suurbritannias	Faith Meeting Faith	2001	EN		http://www.methodist.org.uk/downloads/iffaithmeetingfaith-0110.pdf
Metodisti Kirik Suurbritannias	May I call you friend? Sharing our faith in with people of other faiths	2006	EN		http://www.methodist.org.uk/downloads/ifmayicallyoufriend-0110.pdf
Saksamaa Ühinenud Metodisti Kirik	Als Christ mit religiöser Vielfalt leben	2012	DE		-
Ühinenud Metodisti Kirik, Kesk- ja Lõuna-Euroopa	Den Islam verstehen (kuus teksti)	1998-2000	EN / DE		http://www.emk-kircheundgesellschaft.ch/de/themen-unddokumente/a-j/islam.html

Ühinenu Metodisti Kirik, Kesk- ja Lõuna- Euroopa	Ratgeber zu interreligiösen Veranstaltungen	200 6	DE/ FR	-
Euroopa Metodisti Nõukogu	Der Fremde in unserer Mitte	199 9	DE	http://www.emkkircheundgesellschaft.ch/fileadmin/user_upload/kircheundgesellschaft/Themen%20und%20Dokumente/A-J/AsylMigration/fremde.pdf http://worldmethodistcouncil.org/wp-content/uploads/2012/04/Statement-on-IslamicCulture.pdf
Metodisti Maailmanõ ukogu	Wesleyan/Meth odist Witness in Christian and Islamic cultures	200 4	EN DE	http://www.emkkircheundgesellschaft.ch/fileadmin/user_upload/kircheundgesellschaft/Themen%20und%20Dokumente/A-J/Islam/weltrat_zu_islam.pdf
Ühinenu Metodisti Kirik	Our Muslim Neighbors	200 4	EN	http://www.emkkircheundgesellschaft.ch/fileadmin/user_upload/kircheundgesellschaft/Themen%20und%20Dokumente/A-J/Islam/our_muslim_neighbors.pdf http://www.umc.org/site/apps/nlnet/content2.aspx?c=1wL4KnN1LtH&b=4951419&ct=6480553
Ühinenu Metodisti Kirik	Called to Be Neighbors and Witnesses: Guidelines for Interreligious Relationships	198 0- 200 8	EN FR	DE http://www.emkkircheundgesellschaft.ch/fileadmin/user_upload/kircheundgesellschaft/Themen%20und%20Dokumente/K-Z/Religionsdialog/interreligioeserdialog.pdf
Protestantli k Kirik Hollandis	Integrity and Respect. Islam Memorandum	201 1	EN	http://www.pkn.nl/Lists/PKNBibliotheek/Integrity-and-RespectIslammemorandum-20110309.pdf
Põhja-Elbe Evangeelne Luterlik Kirik	In guter Nachbarschaft. Christlichislami scher Dialog im Bereich der Nordelbischen Evangelisch- Lutherischen Kirche	200 6	DE	http://nordelbien.de/download/synode_statements/reader.pdf (tõlgitud mitmesse keelde, k.a EN)

Põhja-Elbe Evangeelne Luterlik Kirik	Interreligiöses Lernen in Schulen in Schleswig- Holstein	200 9	DE	-
Põhja- Saksamaa Evangeelne Luterlik Kirik	Gute Nachbarschaft leben. Informationen und Beispiele zur Förderung des christlichislamischen Dialogs in der Nordkirche	201 3	DE	http://www.nordkirchewelt-weit.de/fileadmin/user_upload/zmoe/media/InterreligioeserDialog/christlichislamischerDialog/Gute_Nachbarschaft_leben_pdf.pdf
Norra Kirik	Guiding Principles For Interreligious Relations	200 8	EN	- http://www.kirken.no/english/doc/engelsk/Principles_interreligious_relations_08.pdf
Norra Kirik	Guidance for religion encounter	200 6	EN	http://www.kirken.no/?event=doLink&famID=37261 (look for “Veiledning i religionsmøte”)
Norra Kirik	When believers meet	200 7	EN	http://www.kirken.no/english/doc/engelsk/believers_meet_07_08.pdf
Norra Kirik	Sier vi.Ressursmater iell om antisemittisme, islamofobi og antisiganisme	201 3	NO	http://siervi.no/
Norra Kirik	Religionsmøtet ved kirkelige handlinger	201 6	NO	https://kirken.no/globalassets/kirken.no/bispe/motet/2016/dokumenter/bispemoetet_februar_2016_religionsmoetet_kirkelige_handlinger.pdf
Norra Kirik (koostöös)	Beate Fagerli et al. (red.): <i>Dialogteologi på norsk.</i> Verbum 2016	201 6	NO	
Evangeelne Kirik Reinimaal	Abraham und der Glaube an den einen Gott Abraham and	200 9	DE EN	http://www.ekir.de/www/downloads/EKiR_Arbeitshilfe_Abraham_2009_deutsch.pdf

	Belief in the one God				
	Christen und Muslime				
Evangeelne Kirik Reinimaal	nebeneinander vor dem einen Gott. Zur Frage gemeinsamen Betens	199 7	DE	-	
Evangeelne Kirik Reinimaal	Mission und Dialog in der Begegnung mit Muslimen	200 2	DE	-	
Evangeelne Kirik Reinimaal	Religionsfreihei t gestalten	201 2	DE	http://www.ekir.de/www/downloads/ ekir2012rel_igionsfreiheit.pdf	
Evangeelne Kirik Reinimaal	Weggemeinsch aft und Zeugnis im Dialog mit Muslimen	201 5	DE	http://www.ekir.de/www/service/ weggemeinschaft-zeugnis-19148.php	
Šotimaa Kirik	Mission and evangelism in a multifaith society and a multifaith world	199 3	EN	-	
Rootsi Kirik	Sann mot sig själv – öppen mot andra	201 1	SE	http://www.svenskakyrkan.se/ default.aspx?id=825833	
Šveitsi Evangeelse te Kirikute Liit	Wahrheit in Offenheit La vérité dans l'ouverture	200 7	DE FR	http://www.kirchenbund.ch/sites/default/files/ publikationen/pdf/SEK-Position- 8.pdf http://www.kirchenbund.ch/sites/default/ files/ publikationen/pdf/FEPS-Position-8.pdf	
Vaud' Kantoni Reformeeri tud Kirik	Préparation et célébration d'une bénédition de mariage entre un(e) partenaire protestant(e) et un(e) partenaire musulman(e). Recommandatio	200 3	FR	-	

	ns du conseil synodal				
Valdeslaste kirik	L'Ecumenismo e il dialogo interreligioso	199 8	IT		http://www.chiesavaldese.org/pages/archivi/documenti/doc_ecumenismo.pdf
Valdeslaste kirik	Religioni, dialogo, integrazione	201 1	IT		http://www.interno.gov.it/mininterno/export/sites/default/it/assets/files/26/2013_06_18_vademecum_esecutivo_low.pdf
Valdeslaste kirik	Carta di Milano	201 3	IT		http://www.chiesadimilano.it/polopoly_fs/1.71698.1362039776!/menu/standard/file/Carta%20di%20Milano%202013.pdf
Vestfaali Evangeelne Kirik	Mission – Missionsverstän dnis – Dialog mit anderen Religionen	200 4	DE		http://www.evangelisch-inwestfalen.de/fileadmin/ekvw/dokumente/stellungnahmen/mission.pdf
Württembergi Evangeelne Luterlik Kirik	Begegnen – Feiern – Beten. Handreichung zur Frage interreligiöser Feiern von Christen und Muslimen	200 3	DE		http://www.elk-wue.de/fileadmin/mediapool/elkwue/dokument_e/begegnen_feiern_beten.pdf
Württembergi Evangeelne Luterlik Kirik	Miteinander leben lernen. Evangelische Christen und Muslime in Württemberg	200 6	DE		http://www.elkwue.de/fileadmin/mediapool/elkwue/dokument_e/landessynode/Erklaerung13Landessynode_ChristenundMuslime_2006.pdf
Kirikute Maailmanõ ukogu (KMN)	Guidelines on Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies Leit linien zum Dialog mit Menschen verschiedener Religionen und Ideologien Lig nes directrices sur le dialogue	197 9	EN FR	DE	http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/interreligiousdialogue-and-cooperation/interreligious-trustand-respect/guidelines-on-dialogue-withpeople-of-living-faiths-and-ideologies http://www.oikoumene.org/de/resources/documents/wcc-programmes/interreligiousdialogue-and-cooperation/interreligious-trustand-respect/guidelines-on-dialogue-withpeople-of-living-faiths-and-ideologies?set_language=de http://www.oikoumene.org/fr/resources/docum ents/wcc-

	avec les religions et idéologies de notre temps				programmes/interreligious-dialogueand-cooperation/interreligious-trust-and-respect/guidelines-on-dialogue-with-people-of-living-faiths-and-ideologies?set_language=fr
KMN	Theological Perspectives on Plurality	199 0	EN		http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/interreligiousdialogue-and-cooperation/christian-identity-inpluralistic-societies/baar-statementtheological-perspectives-on-plurality
KMN	Ecumenical considerations for dialogue and relations with people of other religions	200 4	EN		http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/interreligiousdialogue-and-cooperation/interreligious-trustand-respect/ecumenical-considerations-fordialogue-and-relations-with-people-of-otherreligions
KMN	Religious plurality and Christian selfunderstanding Religiöse Pluralität und Christliches Selbstverständnis Identité chrétienne et pluralité religieuse	200 6	EN FR	DE	http://www.oikoumene.org/de/resources/documents/assembly/2006-porto-alegre/3preparatory-and-background-documents/religious-plurality-and-christianself-understanding http://www.oikoumene.org/fr/resources/documents/assembly/2006-porto-alegre/3preparatory-and-backgroun-documents/religious-plurality-and-christianself-understanding?set_language=fr
KMN	Learning to Explore Love Together Gemeinsam das Verständnis der Liebe erschließen - ein Lernprozess Apprendre ensemble à explorer l'amour	200 8	EN FR	DE	http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/intreligiousdialogue-and-cooperation/intreligious-trustand-respect/learning-to-explore-lovetogether?set_language=en http://www.oikoumene.org/de/resources/documents/wcc-programmes/intreligiousdialogue-and-cooperation/intreligious-trustand-respect/learning-to-explore-lovetogether?set_language=de http://www.oikoumene.org/fr/resources/documents/wcc-programmes/intreligious-dialogueand-cooperation/intreligious-trust-and-respect/learning-to-e

					xplore-lovetogether?set_language=fr
	Christian				http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/interreligiousdialogue-and-cooperation/christian-identity-inpluralistic-societies/christian-witness-in-amulti-religious-world
KMN/	Witness in a				http://www.oikoumene.org/de/resources/documents/wcc-programmes/interreligiousdialogue-and-cooperation/christian-identity-inpluralistic-societies/christian-witness-in-amulti-religious-world?set_language=de
Paavstlik	Multi-Religious				http://www.oikoumene.org/fr/resources/documents/wcc-programmes/interreligious-dialogueand-cooperation/christian-identity-in-pluralistic-societies/christian-witness-in-a-multi-religiousworld?set_language=fr
Religiooni	World Das				
devahelise	christliche				
Dialoogi	Zeugnis in einer	201	EN		
Nõukogu/	multireligiösen	1	DE	FR	
Ülemaailm	Welt Le				
ne	témoignage				
Evangeelne	chrétien dans un				
Allianss	monde				
	multireligieux				

Lisa 2. Urimusprotsessis osalejad

Algatus- ja toimetusrühm

Prof dr Reinhold Bernhardt, Basel

Prof dr Hans-Peter Großhans, Münster

Prof dr Anne Hege Grung, Oslo

Dr Simone Sinn, Genf

Dr Anne-Laure Zwilling, Strasbourg

EKOE õpetuskõneluste sekretär: prof dr Martin Friedrich, Viin

2015. a septembri Arnoldshaini konsultatsioonist osavõtnud

Prof dr Reinhold Bernhardt (Šveitsi Evangeelsete Kirikute Liit)

Susanne Faust-Kallenberg (Evangeelne Kirik Hessen-Nassaus)

Dr Szilveszter Füsti-Molnár (Ungari Reformeeritud Kirik)

Prof Dr Hans-Peter Großhans (Vestfaali Evangeelne Kirik)

Prof dr Anne Hege Grung (Norra Kirik)

Detlef Knoche (Hessen-Nassau Evangeelne Kirik)

Dr Ireneusz Lukas (Luterlik Kirik Poola)

Prof dr Wolfgang Reinbold (Hannoveri Evangeelne Luterlik Maakirik)

Peter Lööv Roos (Rootsi Kirik)

Dr Simone Sinn, Genf
Prof dr Christof Voigt (Ühinenud Metodisti Kirik)
Dr Anne-Laure Zwilling, Strasbourg

Dokumendi on ingliskeelsest originaalist tõlkinud Alar Helstein. Toimetanud keeleliselt Urmas Nõmmik ja teoloogiliselt Thomas-Andreas Pöder. Tõlge ilmub EKOE nõukogu loal ja koostöös EELK konsistooriumi välissuhete komisjoniga.

Dokument on eesti keeles algselt ilmunud ajakirjas Kirik & Teoloogia nr 417–419/ 6.12.–20.12.2019.

Evangeelsete Kirikute Osadus Euroopas (EKOE, vt www.leuenberg.eu) on tähtsaim evangeelsete kirikute osaduskond Euroopas, kuhu kuulub 94 kirikut ligikaudu 50 miljoni liikmega. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik on 1973. aastal alguse saanud kirikuosaduse liige alates 1975. aastast. Ühinenud Metodisti Kiriku Põhjala ja Balti piiskopi piirkonna kirikuna on kirikuosaduse liige alates 1997. aastast ka Eesti Metodisti Kirik.